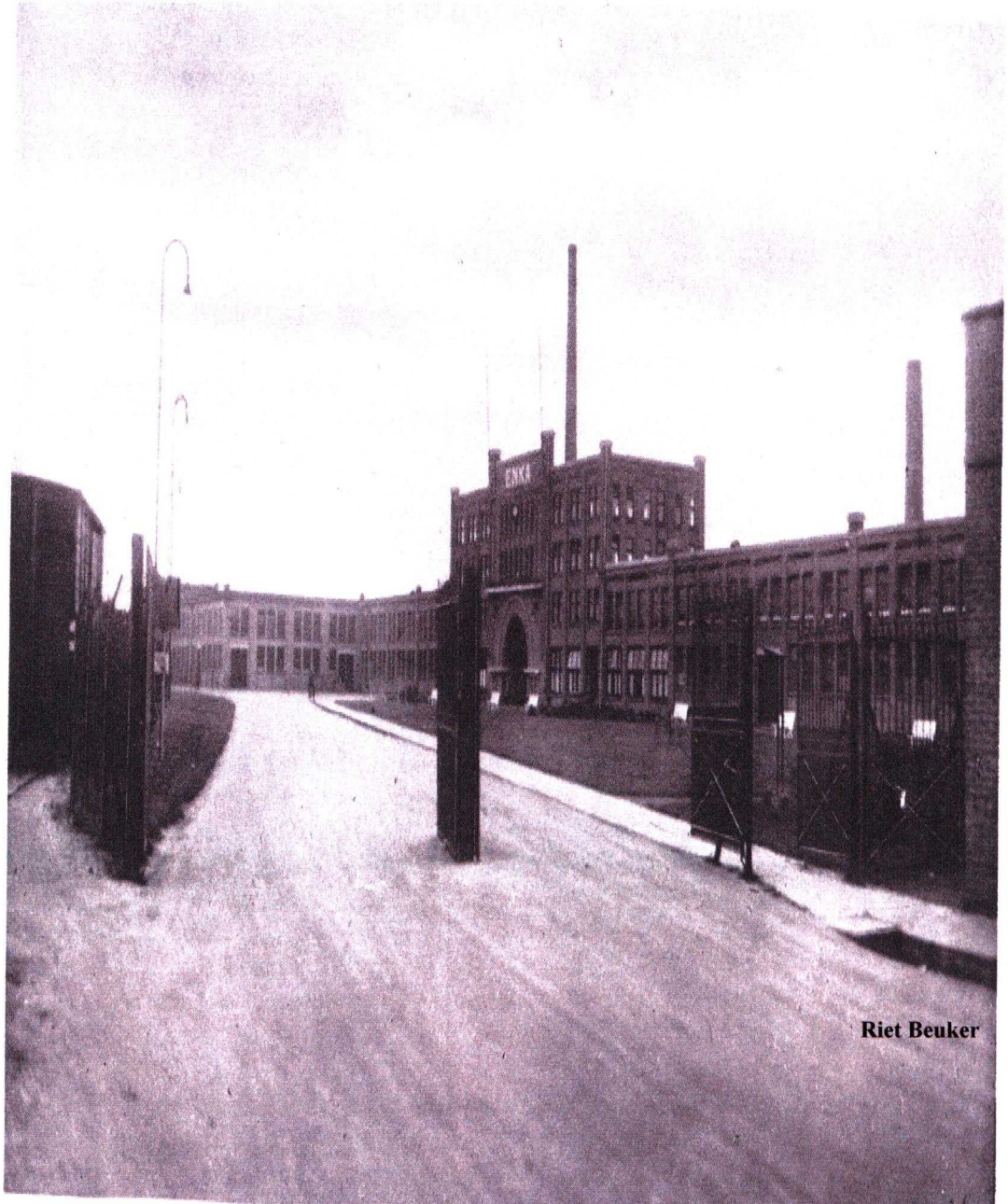

De ENKA kunstzijdefabriek in Ede

Veranderingen in een Veluws dorp in de periode 1919 -1939

Riet Beuker

De ENKA kunstzijdefabriek en het dorp Ede

Veranderingen in een Veluws dorp in de periode 1919 -1939

Doctoraalscriptie Algemene Cultuurwetenschappen
Scriptiebegeleider: drs. J. Bloembergen-Lukkes
Examinator: Dr. F. Inklaar
Naam: Riet Beuker
Adres: J.Th.Tooroplaan 183
Postcode: 6717 KG
Plaats: Ede
E-mail: mcbeuker@hotmail.com
Stud.nr: 831645324
Verschijningsdatum: mei 2007

Inhoudsopgave

INLEIDING	4
1 Ede, economisch, sociaal en cultureel in de periode 1900-1920	4
1.1 Infrastructuur	4
1.2 Bouwactiviteiten	5
1.3 Economie	5
1.4 Ontspanningsmogelijkheden	6
2 De opzet van het onderzoek	6
3 Belang van het onderzoek	8
4 Werkwijze	9
5 Bronnen	9
HOOFDSTUK 1	12
De Nederlandse Kunstzijdefabriek	12
1 De oprichter van de fabriek	12
1.1 De start van de Nederlandse kunstzijde-industrie	12
1.2 Hartogs als fabrieksdirecteur	13
1.3 De ENKA buiten de landsgrenzen	14
1.4 Hartogs afscheid van de kunstzijdefabriek	14
2 De bouwgeschiedenis van de kunstzijdefabriek in Ede	15
2.1 Uitbreiding van de kunstzijdeproductie	15
2.2 De buurt Maanen	16
2.3 Voorbereidingen	16
2.4 De bouw van de fabriek	18
2.5 Het bouwplan	19
2.6 Uitbreiding van de fabriek	20
3 Het ontwikkelingsproces van de kunstzijdeproductie	21
3.1 Op zoek naar een vervangende stof voor zijde	21
3.2 De uitvinding van het viscoseprocédé	22
3.3 De kunstzijdeproductie in de fabrieken in Arnhem en Ede	23
3.4 Verbeteringen van het productieproces	24
4 Reacties van overheden en bevolking	25
4.1 De Exonerende Landen	25
4.2 Besluitvorming in de gemeenteraad over 'Vooruit'	27
4.3 Bezwaren tegen de zondagsarbeid	30
4.4 Stankoverlast	31
4.5 Maatregelen tegen de stankoverlast	32
4.6 Reacties van inwoners van Ede op de komst van de fabriek	33
4.7 Positieve en negatieve berichten in de kranten	34
HOOFDSTUK 2	35
1 De werknemers van de kunstzijdefabriek	35
1.1 Rekrutering van de werknemers	35
1.2 De huisvesting van de werknemers van de fabriek	36
2 De bouw van het tuindorp 'Vooruit'	38
3 De bewoners van het tuindorp	40
3.1 Screenen van de bewoners van het tuindorp	41
3.2 Herkomst van de bewoners van 'Vooruit'	42
Levensovertuiging Gemeente Ede	43
Levensovertuiging van de bewoners van 'Vooruit'	44
Een overzicht van het percentage verhuizingen van 1922-1939	46
3.3 Disciplineren van de bewoners van 'Vooruit'	47
4 Disciplineren en sociale zorg voor de werknemers van de ENKA	49

4.1	Sociale zorg	50
5	De gezondheidszorg bij de ENKA	51
	HOOFDSTUK 3	53
1	Cultuur en ontspanning op initiatief van de ENKA	53
1.1	Het Jachthuis de 'Reehorst'	53
1.2	Een andere bestemming voor de 'Reehorst'	53
1.3	De nieuwe 'Reehorst'	55
1.4	Programmering van de filmvoorstellingen	57
1.5	Programmering van de toneel- en amusementsvoorstellingen	58
2	Het zwembad	59
2.1	Vorbereidingen	59
2.2	De bouw van het zwembad	60
3	Reacties van B&W en de raad op de bioscoopwet.	62
	HOOFDSTUK 4	64
1	De ENKA en de maatschappelijke ontwikkelingen	64
1.1	De ENKA-verenigingen	64
2	Redenen waarom de verenigingen werden opgeheven	70
3	De speeltuinvereniging 'Vooruit'	70
3.1	Activiteiten van de speeltuinvereniging	71
4	Scholen	72
4.1	Vereniging van Scholen met de Bijbel	72
4.2	De Edesche Schoolvereniging	73
4.3	Het instituut Roelof Hart	75
4.4	De openbare lagere school aan de Kerkweg	76
4.5	De dag en avond naaischool en de R.K. bewaarschool	77
5	Reacties van de gemeenteraad op sport op zondag.	77
	Conclusie	80
	Samenvatting	86
	Kaarten	91
	Archivalia en literatuur	93

Inleiding

1 Ede, economisch, sociaal en cultureel in de periode 1900-1920

Rond de eeuwwisseling was Ede een rustige plattelandsgemeente met weinig industrie en een beroepsbevolking die voor een groot deel afhankelijk was van de landbouw. Het dorp vertoonde nog de trekken van een gesloten samenleving waar de invloed van buitenstaanders gering was. Ruim 77 % van de 4025 inwoners was aangesloten bij de Nederlands Hervormde kerk die haar leden streng controleerde.¹

1.1 Infrastructuur

Met de aanleg van de spoorlijn Arnhem - Utrecht in 1845 had Ede een station gekregen dat belangrijk zou blijken voor haar verdere ontwikkeling. Vanaf dit station werd in 1882 een tramlijn richting Wageningen aangelegd, terwijl in 1902 een spoorverbinding met Nijkerk via Lunteren en Barneveld tot stand kwam. De verharde Stationsweg vormde de verbinding met het dorp dat op één kilometer afstand van het station lag. Via de rijksstraatweg Arnhem - Amersfoort was er ook over de weg een goede verbinding met Ede.²

Het spoorweganet en de berijdbare toegangswegen zorgden er voor dat Ede en haar omgeving aantrekkelijk werd voor families uit het Westen van Nederland. Nieuwe welgestelde inwoners vestigden zich vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw langs de Stationsweg waar zij statige villa's en kleine landhuisjes bouwden. Stadsbewoners die werden gelokt door de ongerepte natuur, brachten hun vakantie door in de hotels en pensions.³

Een belangrijke verandering was het moment waarop Ede, bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1905, werd aangewezen als garnizoensplaats.⁴ Mede als gevolg van de komst van het garnizoen kreeg Ede een gasfabriek en werd een waterleidingnet aangelegd. In de loop van jaren twintig werden enkele wijken van Ede aangesloten op het elektriciteitsnet. Vanaf 1931 begon de gemeente in het kader van de werkverschaffing met de aanleg van riolering.⁵

¹ *Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan het rapport verwildering der jeugd, in opdracht van het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, deel IX. Industrieplan in midden Nederland, Balans der ontsluiting* (Den Haag 1953) 165.

² In de loop van de 19^e eeuw was op initiatief van Koning Willem I een netwerk van verharde verbindingswegen aangelegd.

³ Huiskes, G., *Een Veluws dorp met stadse fratsen* (Ede 2000) 26-27.

⁴ Van de Weerd, E., Crebolder, G., *Ede in wapenrok* (Ede 2005) 252.

⁵ Van Lohuizen, K., *Afvalwater, riolering, zuivering en afwatering in het dorp Ede in de 20^e eeuw* (Ede 2002) 27.

Niet alle inwoners van Ede waren enthousiast over de komst van het garnizoen. Soldaten stonden niet goed bekend en de Edenaren waren bang dat de landelijke rust uit het dorp zou verdwijnen. Bewoners met meer moderne opvattingen verwachtten dat een garnizoen het dorp uit een isolement zou halen.

1.2 **Bouwactiviteiten**

De firma Cruijff & Co uit Amsterdam speelde in op de komst van de nieuwe inwoners en bouwde in 1910 ten zuiden van de spoorlijn Arnhem-Utrecht het villapark 'Maanen'. Het villapark en de hoge winkelpanden die langs de Parkweg werden gebouwd, gaven Ede-Zuid een 'stads' uiterlijk. In de zelfde tijd werden aan de eerste en tweede Parkdwarsweg zesendertig arbeiderswoningen gebouwd.⁶ Deze woningen waren in eerste instantie bestemd voor militairen en het personeel van de spoorwegen.⁷ Zoals H.J. Nijenhuis in zijn boek over Ede-Zuid schrijft, werden de bewoners van Ede-Zuid met hun afwijkende levensopvatting en vreemde gewoonten, door de inwoners van Ede-dorp met argwanende blikken bekeken.⁸

Terwijl ten zuiden van het station flink werd gebouwd, was de sfeer in Ede-dorp nog landelijk. Een hoofdstraat met kleine winkels, lage huisjes en enkele herenhuizen, met als middelpunt de Nederlands Hervormde kerk, dat was Ede-dorp anno 1910.⁹

1.3 **Economie**

In 1900 was 57% van de Edese bevolking nog werkzaam in de landbouw.¹⁰ Tien jaar later was de uitstroom uit de agrarische sector zichtbaar in gang gezet en was het aandeel van de landarbeiders gedaald tot 47%.¹¹ Van de rest van de beroepsbevolking werkte 21% in de nijverheid, de overige 32% was in dienst van het rijk (garnizoen), oefende een vrij beroep uit of was langdurig werkloos.¹² Hoewel de Eerste Wereldoorlog aan Nederland voorbij was gegaan, waren de economische omstandigheden in 1918 niet goed.¹³ In het dorp heerste een crisissfeer met het gevolg dat in de winter veel inwoners een beroep deden op de gemeentelijke

⁶ Nijenhuis, H.J., *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp* (Zaltbommel 1979) 34-38, 91.

⁷ In 1919 werden deze woningen aangekocht door directeur Hartogs van de ENKA.

⁸ Nijenhuis, H.J., *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp*, 36.

⁹ Busser, A.A., Cloo, A., *Ede verleden en heden* (Ede 1971) z.p.

¹⁰ Door het gebruik van kunstmest en landbouwmachines waren in deze bedrijfstak minder arbeidskrachten nodig. Het gevolg was een enorme uitstroom uit de landbouw in de 19^e en het begin van de 20^e eeuw.

¹¹ Gemeentearchief Ede (GAE), inv. nr. 1424, verslag toestand der gemeente in 1906. De industrie in Ede bestond op dat moment uit: een zuivelfabriek, een machinefabriek, een wasserij, een houtzagerij en 9 molens met 1 á 2 werknemers.

¹² Versteeg, F.A., *De Kunstzijde-industrie te Arnhem en Ede, 1911-1955*, (Scriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1958) 156.

¹³ *Geschiedenis van Ede deel III*, (Wageningen 1948) 185.

armenzorg of aankloppen bij de diaconie van de Nederlands Hervormde Kerk.¹⁴ Ambtenaren en gezinnen met een jaarinkomen minder dan f. 1000, - ontvingen in deze periode een duurtetoeslag, de allerarmsten kregen bijstand in natura.¹⁵

Hoewel met de komst van het garnizoen de werkgelegenheid in Ede en omgeving was verbeterd, bleef de arbeidsmarkt zo ongunstig, dat werkverschaffingsprojecten noodzakelijk bleven.¹⁶

1.4 Ontspanningsmogelijkheden

Begin jaren twintig was recreatie voor veel Nederlanders een onbekend begrip. In Ede was een deel van de jeugdige dorpsbewoners lid van een christelijke vereniging.¹⁷ Dat er in deze jaren weinig belangstelling was voor sport, blijkt uit het feit dat de gymnastiekvereniging 'Sparta' (1896), in de eerste jaren van haar bestaan slechts een gering aantal leden telde. Vanaf het moment dat de militairen op een geïmproviseerd voetbalveldje achter een kazerne de voetbalsport introduceerden, groeide de belangstelling voor sport bij de jonge Edenaren.

Cultuur kwam Ede binnen via de onderofficiers toneelvereniging 'Advendo' en de officiersvereniging 'Het Heidebloempje'. Vier keer per jaar verzorgde deze clubs een voorstelling in de concertzaal 'Buitenlust'.¹⁸ Filmvoorstellingen waren minder populair. Zo besloot de eigenaar van 'Buitenlust' in 1916 om de bioscoopinstallatie op te heffen wegens geringe belangstelling voor filmvoorstellingen.¹⁹ In zijn studie over de gevolgen van de industrie in Ede, concludeerde Van Eck in 1938: "*Aan het begin van de 20^e eeuw waren de openbare voorzieningen in Ede schaars. De gemeente gaf weinig uit en de belastingdruk was laag. Er was geen echte armoede, maar ook geen grote rijkdom.*"²⁰

2 De opzet van het onderzoek

Na de Eerste Wereldoorlog kampte het landelijke dorp Ede met grote problemen. Er was weinig werkgelegenheid, de seizoenwerkloosheid was hoog en er heerste woningnood. Het plan van Dr. Hartogs om in Ede een grote kunstzijdefabriek te bouwen, kwam voor burgemeester Creutz als een geschenk uit de hemel. De nieuwe fabriek zou werkgelegenheid bieden aan 650 mannelijke en 1300 vrouwelijke

¹⁴ Van de Bank, J.H., *Kudde in veelvoud: kleine kerkgeschiedenis van Ede* (Ede 1986) 137.

¹⁵ GAE, inv. nrs. 825, 839, 1112, 1114, verstrekking goedkope schoenen en klompen.

¹⁶ GAE, inv. nrs. 1381, 1382, 1383.

¹⁷ *Bronnenboek rapport verwildering der jeugd*, 169.

¹⁸ Nijenhuis, H.J. *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp*, 98.

¹⁹ GAE, inv. nr. 826, brief van de eigenaar van 'Buitenlust' aan de gemeente Ede.

²⁰ Van Eck, H. J., *Boeren en fabrieksarbeiders, een sociografie van de gemeente Ede* (Amsterdam 1938) 141.

werknemers. Het inwonertal van Ede zou met de komst van de fabriek stijgen en bovendien werd een flink bedrag aan extra belastinginkomsten in het vooruitzicht gesteld. Als tegenprestatie diende de gemeente medewerking te verlenen bij de bouw van driehonderd arbeiderswoningen. Op het moment dat de gemeenteraad akkoord ging met het voorstel voor de woningbouw, was de weg vrij voor Dr. Hartogs om zijn plannen voor een nieuwe kunstzijdefabriek te realiseren. Met de vestiging van de fabriek kwamen nieuwe inwoners uit alle delen van Nederland naar Ede. Een nieuw element, in de persoon van de fabrieksarbeider, deed zijn intrede in de Edese samenleving.²¹ De snelle metamorfose van plattelandsdorp naar industriële plaats moet een enorme impact hebben gehad op het dorp en haar bewoners. Uit onderstaande grafieken blijkt dat de werkgelegenheid in de gemeente Ede hoofdzakelijk groeide door de komst van de ENKA.

nieuwe vestigingen te Ede van 1918 tot 1928					aantal personen			
bedrijfsgroep		aantal bedrijven.			bij opr.			in 1928
drukkerijen		1			7			7
houtbewerking		5			23			35
autoherstelwerkpl.		1			4			6
metaalwarenfabr.		1			8			10
metaal-ijzergieterij		1			23			29
smederijen		1			9			9
kunstzijdefabrieken		1			1609			3448
sigarenfabrieken		1			3			66
totaal		12			1686			3610

Tabel nr. 1. Bron: rapport streekuitbreidingsplan voor Arnhem en omgeving 1928.

opgeheven bedrijven in de gemeente Ede 1918-1928								
bedrijfsgroep		aantal bedrijven			aantal personen			
kostuumateliers		2			10			
wasserijen		1			6			
schoenmakerijen		1			5			
smederijen		1			8			
vliegtuigfabrieken		1			9			
totaal		6			38			

Tabel nr. 2. Bron: commissie streekuitbreidingsplan Arnhem en omgeving.

²¹ *Bronnenboek rapport verwildering der jeugd*, 167.

ontwikkeling van de nijverheid in de gemeente ede van 1928-1938	1928		1930		1938	
	fabr.	pers.	fabr.	pers.	fabr.	pers.
	bedrijfsklasse					
aardewerkfabriek	1	13	1	23	2	36
boekdrukkerijen	1	7	1	9	2	14
houtbewerking	6	67	2	44	3	22
kleding en reiniging	2	38	2	41	2	36
metaalbewerking	9	156	8	152	6	129
textielnijverheid	2	3468	1	2444	2	1653
gas/electriciteitsbedrijven	1	17	1	34	1	20
voedings en genotsmiddelen	4	115	11	220	13	185
totaal nijverheid	26	3881	27	2966	31	2095
bouwnijverheid	3	19	19	192	2	12

Tabel nr. 3,
bron 1928 rapport van de commissie voor het streekuitbreidingsplan voor Arnhem en omgeving.
bron 1930: uitkomsten van de in dec. 1938 gehouden bedrijfstelling
bron 1938: het rapport van de commissie streekplan Veluwe.

In dit onderzoek probeer ik de gevolgen van de industriële ontwikkeling in Ede in kaart te brengen aan de hand van de hoofdvraag: Welke veranderingen hebben zich gedurende de periode 1919-1939 als gevolg van de komst van de ENKA kunstzijdefabriek in Ede voltrokken?

Het onderzoek wordt toegespitst op de deelvragen:

- Wie was de initiatiefnemer van de fabriek?
- Hoe reageerde het gemeentebestuur en de bevolking op de komst van de fabriek?
- Uit welke delen van Nederland kwamen de werknemers van de fabriek?
- Waar werden ze gehuisvest en wat was hun levensbeschouwing?
- Is door de fabriek gewerkt aan disciplineren van haar arbeiders?
- Op welke wijze zijn door de kunstzijdefabriek kunst en cultuur gestimuleerd?
- Wat waren de reacties van gemeentebestuur en bevolking op de ontwikkelingen in de periode 1922-1939?

3 Belang van het onderzoek

Op 30 september 2002 werd de AKU-kunstzijdefabriek in Ede voorgoed gesloten omdat de productie van garens naar Polen werd verplaatst. Het personeel werd herplaatst of met een financiële compensatie ontslagen. De sluiting van fabriek betekende het einde van een periode waarin mede op initiatief van de grootste werkgever in het dorp, culturele en sociale voorzieningen tot ontwikkeling kwamen.

Vooraf in de eerste twintig jaar na de oprichting van de fabriek hebben zich in Ede grote veranderingen voorgedaan. Hoewel in een aantal studies aandacht is besteed aan de periode 1919 -1939, probeer ik veranderingen te beschrijven die, mede door de aanwezigheid van de ENKA de Edese samenleving veranderde.

4 **Werkwijze**

In dit onderzoek wordt de komst van de kunstzijdefabriek met de gevolgen voor Ede als volgt beschreven:

In het eerste hoofdstuk een beschrijving van de oprichter van de fabriek. Vervolgens worden de bouwgeschiedenis van de fabriek en de ontwikkeling van de kunstzijde in kaart gebracht. Tot slot de reacties van het gemeentebestuur en de bevolking van Ede op de komst van de fabriek.

In hoofdstuk twee komen de werknemers van de fabriek aan de orde. Achtereenvolgens worden de rekrutering van de werknemers, hun huisvesting en de bouw van een tuindorp beschreven. Daarna worden de levensovertuiging, de herkomst en de disciplineren van de bewoners van het tuindorp in kaart gebracht. Tot besluit volgt een beschrijving van de sociale zorg voor de werknemers van de fabriek.

In de hoofdstukken drie en vier worden de ontwikkelingen van kunst en cultuur in relatie tot de ENKA in Ede beschreven. De hoofdmoot van hoofdstuk drie is de geschiedenis van het ENKA-verenigingsgebouw de 'Reehorst'. De bouw van het zwembad is het laatste onderwerp van dit hoofdstuk. In hoofdstuk vier wordt de rol van de ENKA bij de oprichting van de fabrieksverenigingen besproken. De stichting van een speeltuin en de rol van de ENKA bij de oprichting van een school komen eveneens aan bod. Aan het einde van het hoofdstuk is een overzicht opgenomen van de reacties van de gemeentelijke overheid op de initiatieven van de fabriek.

In de conclusie geef ik een antwoord op de probleemstelling aan de hand van de bovenomschreven onderzoeksgegevens.

5 **Bronnen**

Zonder het archief van de ENKA, dat na de sluiting van de fabriek bij het Gemeentearchief in Ede (GAE) wordt bewaard, zou deze scriptie niet zijn geschreven. Het archief van de ENKA/AKU dat bij de Arnhemse vestiging was opgeslagen, is in de Tweede Wereldoorlog grotendeels door brand verwoest.²² Het enige document dat ik in Arnhem ter inzage kreeg, is een notulenboek van de Raad

²² Versteeg, F.A. , *De kunstzijde industrie te Arnhem en Ede*, 5.

van Commissarissen van de ENKA. Om een beeld te krijgen van de ontwikkeling van de kunstzijde-industrie in Ede, werden jubileumboeken van de ENKA geraadpleegd. Aan de hand van een rapport en correspondentie van de gemeenteraad van Ede werd de bouwgeschiedenis van de fabriek gereconstrueerd. Na bestudering van correspondentie en twee waarborgboeken ²³ uit het ENKA-Archief, dat wordt bewaard in het Gemeentearchief Ede, werd een overzicht van de huisvesting van de bewoners van het tuindorp gemaakt. Met behulp van de persoonskaarten van de gemeente Ede konden afkomst en religie van de bewoners van 'Vooruit' worden getraceerd. Aan de hand van deze gegevens wordt duidelijk op welke wijze de bevolking van Ede van samenstelling veranderde. In het ENKA-Archief (GAE), werd correspondentie gevonden die betrekking heeft op het beleid van de ENKA ten aanzien van de bewoners van 'Vooruit'. In dit archief werd eveneens materiaal bestudeerd dat een beeld geeft van het verenigingswerk van de ENKA.

Correspondentie van de Gezondheidscommissie in Wageningen vanaf 1905 werd noch in het Wagenings-, noch in het Gelders Archief aangetroffen.

In het Gemeentearchief Ede werden raadsverslagen en de bijbehorende correspondentie bestudeerd. De sociologische studie van Dr. H.J. Van Eck uit 1938 bevat contemporaine informatie over de bewoners van het tuindorp en hun gewoonten. Uit enkele interviews met vroegere bewoners van het tuindorp bleek dat privacy zeventig jaar geleden geen hot onderwerp was.

Aan de hand van jubileumboeken van diverse scholen en het archief van de Edesche Schoolvereniging werd onderzocht op welke wijze de ENKA betrokken is geweest bij het onderwijs in Ede.

In de lokale weekbladen, die niet compleet zijn, vond ik informatie over de film- en schouwburgvoorstellingen die in de onderzochte periode in de 'Reehorst' werden gegeven. Bovendien vond ik informatie over de bouwgeschiedenis van het zwembad. De hypothese dat in de notulenboeken van de kerkenraad en het moderamen van de N.H. Kerk in Ede informatie te vinden zou zijn over de komst van de kunstzijdefabriek, bleek ongegrond. In de notulenboeken bevonden zich geen toespelingen op de grote veranderingen die zich, met de komst van de ENKA, in het dorp hebben voltrokken.

Als secundaire literatuur werden enkele studies en vakliteratuur geraadpleegd.

²³ In genoemde boeken werden alle bewoners die in het tuindorp hebben gewoond genoteerd.

Hoewel al kort na de start van mijn onderzoek bleek dat veel bronnen niet compleet bewaard zijn gebleven, werden de nodige gegevens vaak gevonden op onvermoede plaatsen. Ondanks een arbeidsintensief bronnenonderzoek, heb ik met veel plezier aan deze scriptie gewerkt.

Met dank aan mijn scriptiebegeleidster mevr. drs. J. Bloembergen-Lukkes die mij zo geweldig heeft gestimuleerd bij mijn zoektocht naar de veranderingen in mijn geboortedorp.

Dank ook aan de medewerkers van het Gemeentearchief Ede, die zo vriendelijk waren om een grote hoeveelheid archiefstukken voor mij tevoorschijn te toveren.

HOOFDSTUK 1

1 De Nederlandse Kunstzijdefabriek

1.1 De oprichter van de fabriek

Jacques Coenraad Hartogs werd in 1879 in Rotterdam geboren als zoon van de eigenaar van een handelshuis in textiel. Hij doorliep met goed gevolg de H.B.S en deed vervolgens staatsexamen in oude talen. Aan de universiteit van Amsterdam behaalde hij in 1908 zijn doctoraal in de chemie. In hetzelfde jaar trouwde hij met Elisabeth Hijman de huishoudster van zijn vader. Het echtpaar vertrok naar Engeland waar Hartogs senior een baan voor zijn zoon had geregeld bij een zakenrelatie.²⁴ Bij dit bedrijf, de firma Courtauld in Coventry, werd kunstzijde geproduceerd volgens het viscoseprocédé. Hartogs leerde bij Courtauld de finesses van de kunstzijdeproductie en kreeg bovendien inzicht in de procestechnologische aspecten in een chemisch bedrijf.²⁵ In de periode dat Hartogs bij Courtauld werkzaam was, ontwierp hij een spinpomp en bedacht verbeteringen voor het spinbad.²⁶ Toen Courtauld niet inging op zijn aanbod om deze uitvindingen in het bedrijf toe te passen, vroeg Hartogs op eigen titel octrooi aan voor zijn uitvindingen.²⁷ In 1909 keerde Hartogs met zijn echtgenote terug naar Amsterdam voor promotieonderzoek. In deze periode gaf hij les aan een HBS aan het Roelof Hartplein in deze stad. Hij promoveerde in 1910 als doctor in de scheikunde. Volgens zijn promotor professor dr. A.F. Holleman, was Hartogs “*een middelmatige student, maar met een groot organisatorisch talent*”.²⁸

1.2 De start van de Nederlandse kunstzijde-industrie

Kort na zijn promotie besprak Hartogs met enkele belangrijke personen zijn plannen voor de bouw van een kunstzijdefabriek in Nederland. Na deze bijeenkomst stuurde hij zijn gesprekspartners een prospectus waarin hij zijn ideeën uiteenzette.²⁹ Eén van hen, Jhr. F. H. Fentener van Vlissingen, was zo enthousiast dat hij Hartogs plannen voorlegde aan Dr. J Balthazar, een rijke aandeelhouder van de Vereenigde Glanzstof Fabrieken in Duitsland. Balthazar merkte op: “*Als Hartogs werkelijk goede viscose*

²⁴ Mayer-Hirsch, een artikel over J.C. Hartogs in het *Tijdschrift van de Historische Vereniging Prodesse Conamur, Arnhem de Genoeglijkste* (4/6/1986).

²⁵ Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels, de eerste vijftig jaren van de A.K.U* (Arnhem 1961) 24-30.

²⁶ Zie de paragraaf 3, p. 21: Het ontwikkelingsproces van de kunstzijde-industrie.

²⁷ Versteeg, F.A., *De kunstzijde industrie te Arnhem en Ede*, 17.

²⁸ *25 jaar zijde, 10 juni 1913 – 10 juni 1938*, (Arnhem/Ede) z.p.

²⁹ GAE, ENKA-Archief, inv.nr 27, prospectus van J.C. Hartogs.

kan maken zit er goud in, hij moet nu bewijzen dat hij het kan".³⁰ Enkele maanden na dit gesprek had Hartogs het benodigde kapitaal bijeen voor de start van een kunstzijdefabriek. Hij ging zo voortvarend te werk dat op 8 mei 1911 in Arnhem de N.V. Nederlandse Kunstzijdefabriek werd opgericht. De Raad van Commissarissen van de nieuwe fabriek bestond uit: Jhr. H. Fentener van Vlissingen, Hartogs promotor professor dr. A.F. Holleman en Dr. J. Balthazar.³¹

Vanaf het moment dat de fabriek in 1913 in Arnhem haar poorten opende, was de kunstzijdeproductie in Nederland een feit. Kunstzijde kon worden geproduceerd uit goedkope grondstoffen. Zij had meer glans dan echte zijde en kon voor meer doeleinden gebruikt worden. Hoewel de fabriek het eerste jaar met verlies draaide, werd 1914 met een positief saldo afgesloten.³²

Grote problemen ontstonden op het moment dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de grenzen voor de invoer van grondstoffen werden gesloten. Hartogs kon vanuit Zwitserland geen zwavelkoolstof meer betrekken en besloot deze onmisbare grondstof in eigen beheer te gaan maken. In 1916 vroeg hij een vergunning aan voor de bouw van een zwavelkoolstoffabriek op de 'Schaaljammerheide' in Ede.^{33 34} De gemeente weigerde de vergunning en Hartogs week uit naar Oosterbeek, waar van 1917-1918 de zwavelkoolstof door de ENKA³⁵ werd geproduceerd.³⁶ Door de inventiviteit en de ijver van Hartogs kon de kunstzijdefabriek ook tijdens de oorlog blijven produceren. In 1918 was de positie van de fabriek zo sterk, dat een dividend van 42% werd uitgekeerd.³⁷

1.2 Hartogs als fabrieksdirecteur.

Kenmerkend voor de tijd waarin Hartogs de Nederlandse Kunstzijdefabriek oprichtte, was een liberaal beleid waarin sociale zorg niet tot de taak van de overheid behoorde. Ondernemers konden lonen en arbeidsvoorwaarden vaststellen zoals het hun uitkwam. Daar tegenover was bij een aantal bedrijven ook sprake van nobele sociale motieven waarin de invloed van het zedelijkheids- en beschavingsoffensief zichtbaar

³⁰ Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels*. (Arnhem 1961) 30.

³¹ ENKA-Archief Arnhem, Notulen van de vergadering van de Raad van Commissarissen, 1913.

³² Klaverstijn, B., *Samentwijnen, via fusie naar integratie* (Arnhem 1986) 14.

³³ GAE, ENKA-Archief, inv.nr. 9, *De Spindop*, 24/12/1966.

³⁴ Schönfield, M., *Veldnamen in Nederland*, (Arnhem 1980) Schraaljammer: bijzonder onvruchtbare grond.

³⁵ ENKA, fonetisch uitgesproken: N. K. van Nederlandse Kunstzijdefabriek, vanaf 1919 was deze naam in gebruik als telegramadres. (Dus niet eerste Nederlandse enz.)

³⁶ GAE, Archief gemeentebestuur, inv. nrs. 911, 1476, in deze periode was Baron van Heeckeren burgemeester van Ede.

³⁷ Klaverstijn, B., *Samentwijnen*, 12.

was.³⁸ Deze ondernemers onderscheidden zich door het oprichten van sociale fondsen en woningbouw- en fabrieksverenigingen. De sociale voorzieningen die zij voor hun werknemers in het leven riepen, waren echter ook vaak ingegeven door eigenbelang. Enerzijds bedoeld om de groei van het bedrijf te stimuleren, anderzijds om arbeidsonrust te voorkomen.³⁹ “*Een tevreden en gezonde arbeider is een goede arbeider*”, was het motto in deze tijd. Hartogs, die was opgegroeid in een Joods liberaal milieu, leefde niet als orthodoxe jood, maar volgde wel de joodse sociale wetten voor zijn personeel. Vanaf de start van de onderneming richtte hij zich ook op het welzijn van de werknemers van de kunstzijdefabriek.⁴⁰

1.3 De ENKA buiten de landsgrenzen

Gedwongen door de dalende prijzen van kunstzijde, werden afzetvergroting en effectieve productiemethoden noodzakelijk. In 1925 werd onder leiding van Hartogs de Maatschappij tot Exploitatie van Kunstzijdefabrieken in het buitenland opgericht. Deze maatschappij kreeg als opdracht: “*Het bevorderen van investeringen en deelneming aan industriële activiteiten in het buitenland*”. In de volgende jaren kreeg de ENKA onder meer belangen in Frankrijk, Italië en Engeland. In de VS was Hartogs in 1928 medeoprichter van de American ENKA Corporation. Met dit initiatief kreeg de ENKA toegang tot een groot Amerikaans afzetgebied.⁴¹

Gedwongen door de gevolgen van de economische crisis zette de ENKA in 1929 een nieuwe stap naar internationalisering. Het bedrijf fuseerde met de Verenigde Glanzstoff Fabrieken A.G. in Duitsland. Een fusie die al in 1919 door Hartogs en Fentener van Vlissingen in het geheim was voorbereid. De nationale ENKA werd de internationale Algemene Kunstzijde Unie (AKU).⁴²

1.4 Hartogs afscheid van de kunstzijdefabriek

Hartogs had grote moeite met het delen van de eindverantwoordelijkheid in de nieuwe onderneming. Een jaar na de fusie legde hij, in overleg met de Raad van Commissarissen, zijn functie neer. Tot aan zijn dood bleef hij als adviseur met het bedrijf verbonden.⁴³ Hij overleed in 1932 tijdens een handelsreis aan een

³⁸ De zedelijke verheffing en de educatie van arbeiders en armen werd onderwerp van het beschavingswerk.

³⁹ Sluiterman, K., *Gedeelde zorg, Maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in historisch perspectief*, (Utrecht 2004).

⁴⁰ Mayer-Hirsch, N., *Arnhem de Genoeglijkste*, 168.

⁴¹ Klaverstijn, B., *Samentwijnen*, 17.

⁴² Schweitzer, R., *75 jaren Viscose textielgaren uit Ede* (Ede 1997) 24.

⁴³ Klaverstijn, B., *Samentwijnen*, 19.

hartstilstand.⁴⁴ Men heeft hem wel eens verweten dat hij autoritair was en moeilijk kon delegeren. Toch waren het deze eigenschappen waardoor hij in enkele jaren van een klein bedrijf één van de grootste en modernste fabrieken van Nederland maakte.⁴⁵ In 1961 memoreerde K. Soesbeek Hartogs met de woorden: “*Een eenhoofdige directie stelt hoge eisen aan de organisatie om de eenheid van beleid te handhaven. Hartogs was in wezen een eenzame figuur op zijn hoge post.*”⁴⁶

2 De bouwgeschiedenis van de kunstzijdefabriek in Ede

2.1 Uitbreiding van de kunstzijdeproductie

Enkele jaren nadat de eerste kunstzijde in Arnhem was gesponnen, bleek dat de ENKA niet aan de toenemende vraag kon voldoen. Als oplossing voor dit probleem dacht de Raad van Commissarissen in eerste instantie aan samenwerking met de Vereenigte Glanzstoff Fabriken in Duitsland. Dit plan is niet gerealiseerd door het ineenstorten van de Duitse economie na de Eerste Wereldoorlog.

In december 1918 kreeg Hartogs opdracht om in Nederland op zoek te gaan naar een geschikte locatie voor een nieuwe fabriek.⁴⁷ Mogelijke vestigingsplaatsen waren Heerlen, Enschede en Winterswijk. Als gevolg van de uitstroom uit de landbouw en de slechte economische situatie in Duitsland, kon men in de grensstreek over een groot arbeidspotentieel beschikken. Een bijkomend voordeel was het lage loonpeil in deze streken. In eerste instantie koos de directie voor Winterswijk. De bouw ging niet door omdat het water in Winterswijk ongeschikt bleek voor kunstzijdeproductie.⁴⁸ Hoewel in de notulen van de Raad van Commissarissen Ede niet als mogelijke vestigingsplaats wordt genoemd, sprak Hartogs in augustus 1919 met burgemeester Creutz van Ede over de bouw van een kunstzijdefabriek in het dorp.⁴⁹ Ede beschikte over een aantal gunstige vestigingsfactoren.

1. De ligging van het terrein op het hoogterras van de Veluwe waardoor men veel water van goede kwaliteit kon oppompen.
2. Een locatie aan de spoorlijn Arnhem – Utrecht, gunstig voor het vervoer van grondstoffen, producten en arbeidskrachten.

⁴⁴ 25 jaar zijde, 10 juni 1913 – 10 juni 1938 z.p.

⁴⁵ Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 64.

⁴⁶ Klaverstijn, B., *Samentwijken*, 29.

⁴⁷ ENKA-Archief Arnhem, Notulen van de vergadering van de Raad van Commissarissen, 18/12/1918.

⁴⁸ ENKA-Archief Arnhem, Notulen van de vergadering van de Raad van Commissarissen, 11/04/1919.

⁴⁹ GAE, Archief gemeentebestuur, inv.nr. 488, raadsnotulen brief 19/08/1919 betreffende gesprek Creutz/Hartogs, 18/08/1919.

3. De haven van Wageningen op 10 kilometer afstand, wat geschikt was voor de aanvoer van grondstoffen over water.⁵⁰
4. Goedkope grond.⁵¹
5. Het terrein lag op korte afstand van Arnhem zodat het management de eerste jaren in deze stad kon blijven wonen.⁵²

Twee problemen moesten worden opgelost:

1. In Ede en directe omgeving waren onvoldoende geschikte arbeidskrachten beschikbaar.
2. De afvoer van het afvalwater kon nog niet naar behoren worden geregeld.⁵³

2.2 De buurt 'Maanen'

Het terrein waarop de kunstzijdefabriek in 1920 werd gebouwd, was tot 1906 in het bezit van de buurt 'Maanen'. Buurten waren bestuurlijke gemeenschappen van grondeigenaren die naast de gemeenten opereerden. Door de invoering van de Markenwet in 1886 verdwenen praktisch alle buurschappen in Nederland. Rond 1900 waren in Ede de buurten 'Veldhuizen' en 'Maanen' nog actief.⁵⁴ De afbraak van het bezit van 'Maanen' begon al in 1840. In dat jaar verkocht de buurt een klein deel van haar land aan de Rhijn-spoorwegmaatschappij waardoor het gebied van 'Maanen' werd gesplitst. In 1900 kocht het Rijk het terrein ten noorden van de spoorlijn Arnhem-Utrecht en ten oosten van de Stationsweg voor de bouw van kazernes.⁵⁵ In 1906 verkocht 'Maanen' haar grond ten zuiden van de spoorlijn aan de firma Cruijff & Co. In hetzelfde jaar kochten de gebroeders Mulder uit Arnhem de rest van het bezit, dat bestond uit 27.82 ha heide, á f. 0,05 vierkante meter.⁵⁶ In 1911 werd de buurt opgeheven.⁵⁷

2.3 Voorbereidingen

Tijdens de bespreking met burgemeester Creutz op 18 augustus 1919, vroeg Hartogs medewerking van de gemeente bij de bouw van 300 arbeiderswoningen.⁵⁸ De steun van de gemeente bij de huisvesting van de fabrieksarbeiders was een voorwaarde voor de vestiging van de fabriek. Als locatie voor de nieuwe kunstzijdefabriek had

⁵⁰ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 57,58.

⁵¹ Eigendomsbewijs kadasternummers: 1256 en 1257, gedagtekend 20/08/1919 door notaris Dinger.

⁵² GAE. Enka-Archief, inv. nr. 12, 'De Spindop', 16/1/1947.

⁵³ Versteeg, F.A., *De Kunstzijde-industrie te Arnhem en Ede*, 145.

⁵⁴ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 23-27.

⁵⁵ GAE. archief buurt Maanen, inv.nr. 94.

⁵⁶ GAE. Notariële akten 1811-1916, notaris Fischer Ede, inv.nr. 2731 percelen 1 – 22.

⁵⁷ GAE. Archief buurt 'Maanen', inv.nr. 94.

⁵⁸ GAE, inv. nr.488, raadsnotulen 2/11/1919.

Hartogs de “Schraaljammerheide” op het oog. In 1916 had hij voor dit terrein al een vergunning aangevraagd voor de bouw van een zwavelkoolstoffabriekje.

De Kunstzijdefabriek Nederland kocht op 20 augustus 1919 in totaal 34,579 ha. heide en houtopslag á f. 0.20, - per vierkante meter van een rentmeester, een projectontwikkelaar avant la lettre en een particulier.⁵⁹ In tegenstelling tot wat door Van Eck in zijn sociografie uit 1938 werd geopperd, behoorden de verkopers van de grond niet tot de ENKA-directie.⁶⁰ Omdat aan het einde van de Eerste Wereldoorlog de industrie weer aantrok was de f. 69.125, - die voor de industriële bouwlocatie aan een spoorlijn werd betaald alleszins redelijk.

Gezien de datum van aankoop van de bouwgrond, ging Hartogs er al op voorhand van uit dat de gemeenteraad positief op zijn voorstel zou reageren. Twee dagen na het onderhoud met de burgemeester, passeerde op 20 augustus 1919, bij notaris Dinger de akte, waarbij de Nederlandse Kunstzijdefabriek eigenaar werd van het bouwterrein voor de fabriek.⁶¹ Vanaf zijn privé-adres schreef burgemeester Creutz op 22 augustus 1919 aan Hartogs: “*B&W van Ede hebben besloten aan den Raad voor te stellen gunstig op Uw verzoek te beschikken*”. Vervolgens informeerde de burgemeester naar het aantal arbeiders dat in de fabriek zou gaan werken. Op deze wijze kreeg hij inzicht in de belastingopbrengst waarop de gemeente kon rekenen, dit was noodzakelijke informatie voor de komende discussie in de raadsvergadering. De fabriek zou werk bieden aan in totaal 1950 werknemers.⁶² Deze brief werd 29 augustus 1919 door de ENKA beantwoord en ingebracht in de raadsvergadering van 2 september 1919.⁶³ In deze vergadering werd het verzoek van Hartogs besproken om medewerking te verlenen aan de bouw van de 300 arbeiderswoningen. In de discussie over het voorstel werden als positieve punten voor de komst van de fabriek genoemd: nieuwe werkgelegenheid, bevolkingsgroei en extra belastinginkomsten van f. 48.000.

Van Hunnik (CHU) wilde zijn stem aan het voorstel geven op voorwaarde, dat het complex arbeiderswoningen als een tuindorp zou worden gebouwd. De bouw van arbeidershuizen in de vorm van een tuindorp zou het dorpse karakter van Ede minder

⁵⁹ De kavel was als volgt verdeeld: 0.5.943 ha. Kock, 0.8172 ha. Cruijff, 27.8188 ha. de Mulders

⁶⁰ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 58.

⁶¹ Eigendomsbewijs kadasternummer: 1256 en 1257, gedagtekend 20 augustus 1919, notaris Dinger, dit archiefstuk werd getoond op een expositie in het Historisch Archief Ede, verblijfplaats onbekend.

⁶² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 26.

⁶³ GAE, Archief gemeentebestuur, inv. nr. 488, raadsnotulen 2/11/1919, brief: 29 augustus 1919.

64 Het raadslid Dingier (Onafh.) vroeg zich af: "moet Ede een fabrieksplaats worden, of een pensioenplaats?" De raad maakte zich wel grote zorgen over problemen die zich bij een onverhoopte sluiting van de fabriek zouden voordoen. Ondanks de zorgen liet de raad, na uitvoerig overleg, werkgelegenheid prevaleren en nam het voorstel met 15 stemmen voor en 2 stemmen tegen aan.⁶⁵ Een dag na de raadsvergadering werd, onder voorzitterschap van Hartogs, de woningbouwvereniging 'Vooruit' opgericht.⁶⁶

In de archieven van de gemeente Ede is geen kopie van de aanvraag voor een bouwvergunning noch schriftelijke toestemming voor de bouw van de fabriek aanwezig. Evenals het geval was met de komst van het garnizoen in 1905, speelde de zittende burgemeester ook nu een bepalende rol. In 1919 werd de beslissing over de vestiging van een kunstzijdefabriek ook deels buiten de raad om rechtstreeks met de belanghebbenden geregeld.⁶⁷

2.4 De bouw van de fabriek

Hartogs gaf aan de genieofficier en bouwkundig ingenieur Jhr. J.W. Van den Bosch opdracht voor de bouw van de fabriek.⁶⁸ Bouwheer Van den Bosch ontwierp niet alleen de fabriek maar was tevens uitvoerder van het project. Het door hem ontworpen grootchalige complex werd gekenmerkt door een planmatige opzet en een efficiënte indeling.⁶⁹ De indeling en vormgeving van het gebouw liepen vooruit op het bouwprogramma van de Nieuwe Zakelijkheid, zoals dat in 1929 werd toegepast bij de bouw van de Van Nelle fabriek in Rotterdam.⁷⁰ In de Nieuwe Zakelijkheid werden de ontwerpen afgestemd op de vormen en methoden van de industriële arbeid.⁷¹

De eerste fase van de bouw werd uitgevoerd door tweehonderd arbeiders onder leiding van Duitse ingenieurs. Men bouwde dag en nacht onder het licht van booglampen die van stroom werden voorzien door een provisorische installatie.⁷² De ijzerconstructies voor de fabriekshal, die werden aangevoerd uit Duitsland, werden in

⁶⁴ Van Hunnik had in Hengelo het tuindorp 'Het Lansink' gezien.

⁶⁵ GAE, inv. nr.488, raadsnotulen 2/09/1919.

⁶⁶ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, Notulen 'Vooruit', 3/09/1919.

⁶⁷ Van de Weert, E., *Ede in wapenrok*, 249. In de tijd van de vestiging van de kazernes, was Op ten

Noort burgemeester. Hij ging naar Den Haag om te pleiten voor de komst van het garnizoen naar Ede.

⁶⁸ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 12 De 'Spindop' 16/01/1947.

⁶⁹ Concept Dr. Hartogsweg 58, ENKA Kunstzijdefabriek, Monumentenwet 1988.

⁷⁰ Knuttel, G. *Bouwkunst* (Amsterdam 1955) 189: Nieuwe zakelijkheid in de bouwkunst waarbij de

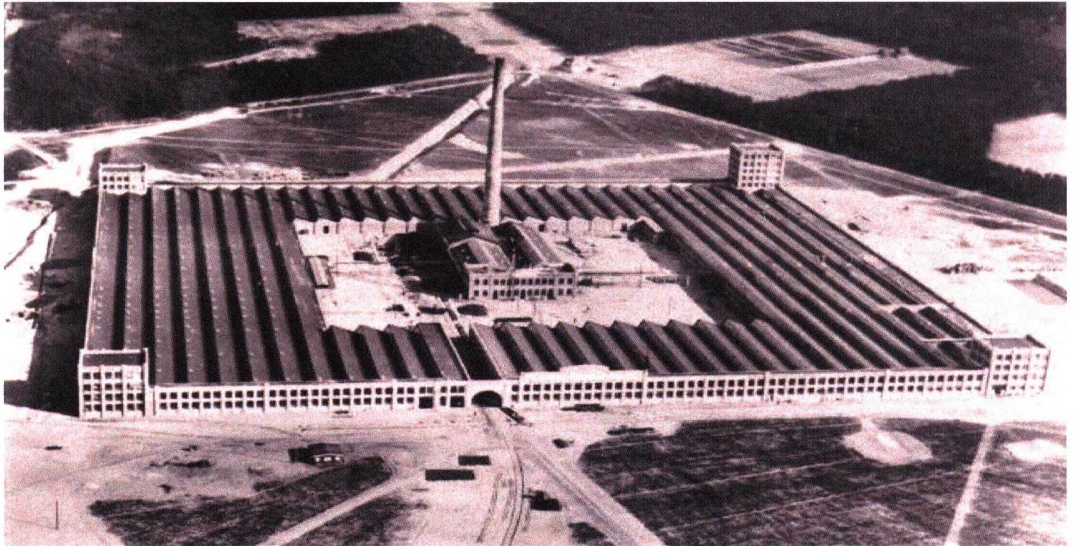
ruimte, indeling en vormgeving uitsluitend zijn gebaseerd op de primaire eisen die in het

bouwprogramma worden gesteld.

⁷¹ Tafuri, Manfredo *Ontwerp en utopie* (Nijmegen 1978) 163.

⁷² GAE, ENKA-Archief inv. nr. 12, 'De Spindop' 16/01/1947.

kolomgaten geplaatst en aan elkaar geklonken. Op het bouwterrein midden op de heide, werden de benodigde klinknagels gesmeed.⁷³ Gedurende het hele bouwproces was Hartogs dagelijks op de bouwplaats te vinden waar hij een oogje in het zeil hield. De bouw van de fabriek verliep niet zonder problemen. Metselaars gingen in staking om een loonsverhoging af te dwingen en van tijd tot tijd stagneerde de aanvoer van bouwmaterialen.⁷⁴

Afbeelding 1.1 Een luchtfoto van de fabriek omstreeks 1923.
Bron: Enka-reunievereniging.

2.5 Het bouwplan

Het hoofdgebouw bestond uit een carré van vier gesloten vleugels met op elke hoek een toren. Het hart van het carré werd gevormd door de kolencentrale met een 75 meter hoge schoorsteen. De technische werkplaatsen waren rond het carré geplaatst. De carrévorm was afgestemd op een logische arbeidsgang: rechts van de hoofdpoort kwam de cellulose binnen om middels de U-vorm van het complex tegen de klok in het productieproces te doorlopen. Om uiteindelijk links van de poort als eindproduct de fabriek te verlaten. Eén van de hoektorens deed dienst als watertoren. Het benodigde fabriekswater werd ter plekke opgepompt.⁷⁵ Voor het productieproces was per dag 12.000 kubieke meter water nodig. In de jaren twintig gebruikte een middelgrote stad een zelfde hoeveelheid water per dag.⁷⁶ Het afvalwater werd in een gesloten riolering tot aan de spoorloot afgevoerd. Vervolgens werd het afvalwater in een open riool naar de Grift bij Veenendaal getransporteerd. Een

⁷³ GAE, ENKA-Archief inv. nr. 26, 'De Spindop'.

⁷⁴ GAE, Edes Nieuwsblad, 24 juli 1920.

⁷⁵ GAE, ENKA-Archief inv. nr. 8 'De Spindop', 16 juni 1962.

⁷⁶ 25 jaar zijde, 10 juni 1913 – 10 juni 1938, z.p.

aftakking van de spoorlijn liep via een toegangspoort naar het fabrieksterrein. Deze lijn werd gebruikt voor de aanvoer van kolen en grondstoffen en voor het transport van het eindproduct. De toegangspoort in het midden van de westgevel was bereikbaar via de Enkalaan die de hoofdingang verbond met de Grintweg (nu Bennekomseweg). In de periode 1921/1922 leverde een aantal firma's uit Ede, inclusief de bedrijven van enkele raadsleden, bouw- en andere materialen aan de kunstzijdefabriek.⁷⁷

2.6 Uitbreiding van de fabriek

In 1924 bleek het noodzakelijk de capaciteit van de fabriek in Ede uit te breiden.⁷⁸ De eerste uitbreiding was een kleed- en schaftgelegenheid voor vrouwen en meisjes.⁷⁹ Voor het vervoer van grote aantallen meisjes en vrouwen was in 1924 door de ENKA de EVA busmaatschappij opgericht.⁸⁰ Op dat moment was de EVA met 39 bussen de grootste busonderneming van Nederland.⁸¹ Voor het onderhoud van deze bussen werd in 1926 een garagecomplex gebouwd. In hetzelfde jaar werd een magazijn voor de opslag van magnesiumsulfaat gerealiseerd. Aan de zuidkant van het carré kwam een tweede schoorsteen die nodig was voor de afvoer van spingassen.⁸²

In 1927 besloot de Raad van Commissarissen tot de bouw van een nieuwe productie-eenheid in Ede.⁸³ Voor deze nieuwbouw ging de opdracht opnieuw naar Jhr. Van den Bosch. Hij ontwierp en bouwde in 1928 een L-vormige westvleugel. Twee, haaks op elkaar staande panden werden samen met een derde gebouw tegen de westkant van het oude carré aangebouwd. Hierdoor ontstond een tweede binnenplaats. Glazen daken zorgden voor een egale binnenverlichting, zodat de werkomstandigheden voor de werknemers aanzienlijk verbeterden.⁸⁴ De noordwestelijke hoektoren werd links van het nieuwe poortgebouw ingepast, rechts van de poort kwam een nieuwe toren. De ingang van de fabriek kwam nu aan de Parallelweg langs de spoorlijn te liggen. Aan de oostkant van de poort werden nieuwe kleedlokalen voor meisjes en vrouwen gerealiseerd. In dit gebouw was opnieuw de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid te

⁷⁷ GAE, ENKA-Archief inv. nr. 3, rekening-courant stukken over 1921/1922.

⁷⁸ ENKA-Archief Arnhem, Notulenboeken van vergaderingen van de Raad van Commissarissen van de Nederlandse Kunstzijdefabriek, 4 /11/1924.

⁷⁹ GAE, ENKA-Archief inv. nr. 26, historieartikelen in 'De Nieuwsboom', nr. 0288.

⁸⁰ Zie hoofdstuk 2 pagina 36.

⁸¹ EVA: N.V. tot Exploitatie van Autobussen, was een busonderneming van de ENKA.

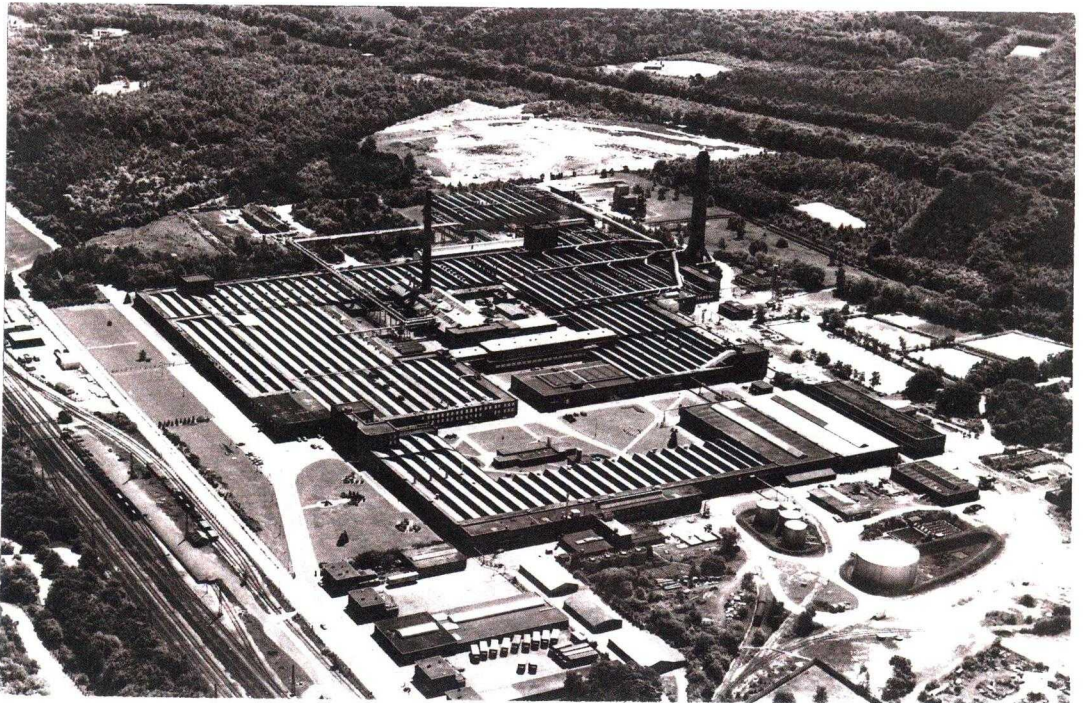
⁸² Concept Dr. Hartogsweg 58.

⁸³ ENKA-Archief Arnhem, Notulenboeken van vergaderingen van de Raad van Commissarissen van de Nederlandse Kunstzijdefabriek, 19/11/1927.

⁸⁴ In het eerste complex werd bij lamplicht gewerkt.

herkennen. Door de strakke gevelwanden, waarin de torens waren ingepast, kreeg de fabriek de uitstraling van een moderne industriële vestiging.⁸⁵

De Raad van Commissarissen verleende op 16 maart 1929 aan Hartogs machtiging om opnieuw een uitbreiding in Ede te realiseren.⁸⁶ Als gevolg van de rationalisering van het productieproces en de economische crisis in de jaren 1929/1939 werd deze uitbreiding in de onderzochte periode niet uitgevoerd.

Afbeelding 1.2. Een luchtfoto van de fabriek genomen na de uitbreiding van 1928.

Bron: Enka-reunievereniging

3 Het ontwikkelingsproces van de kunstzijdeproductie

3.1 Op zoek naar een vervangende stof voor zijde

Meer dan 5000 jaar geleden ontdekten men in China op welke manier de zijderups haar draden spint. Aan de hand van deze techniek werd door de Chinezen de zijde-industrie ontwikkeld. Het geheim van de zijderups bewaarde men zorgvuldig. Pas in 552 na Chr. lukte het monniken een moerbeiboom met zijderupsen vanuit China naar Europa te smokkelen. Het zou echter nog tot het einde van de zeventiende eeuw duren voordat de zijdeproductie in Europa op gang kwam. Als gevolg van de geringe levenskansen van de rups in Noord Europa, bleef de zijdeproductie beperkt tot de

⁸⁵ Concept Dr. Hartogsweg 58.

⁸⁶ ENKA-Archief Arnhem, Notulenboeken van vergaderingen van de Raad van Commissarissen van de Nederlandse Kunstzijdefabriek, 16/03/1929.

mediterrane gebieden. Zijde bleef door de eeuwen heen een luxe product dat alleen rijke lieden zich konden veroorloven.⁸⁷

Vanaf de 17^e eeuw zochten wetenschappers naar een manier om kunstmatige vezelstoffen te maken die zijde konden vervangen. In 1879 bracht de uitvinding van de gloeilamp door Edison de ontwikkeling van kunstzijde een stap verder. In Engeland werd een collodiumdraad ontwikkeld op basis van cellulose. Deze draad was ongeschikt voor gebruik in een gloeilamp.⁸⁸ De Franse graaf De Chardonnet kreeg in 1884 patent op een draad gemaakt van nitraat-cellulose die de kunstzijde haar naam heeft gegeven. In Duitsland werd in 1891 in een gloeilampenfabriekje een draad op basis van cellulose in een koperamoniak proces ontwikkeld. Dit product werd bekend als koper-kunstzijde en was geschikt voor de textielindustrie. In dezelfde periode ontwierpen Dr. M. Fremery en J. Urban de eerste spinmachine voor kunststof en stichtten in 1899 in Duitsland de Vereinigde Glanzstof Fabriken

3.2 De uitvinding van het viscoseprocédé

Op zoek naar grondstof voor de papierindustrie deden de Engelse chemici C.F. Cross, E.J. Bevan en C. Beadle in 1885 een belangrijke ontdekking. Als basiselement voor hun proeven namen zij niet katoenen en linnen vodden, maar houtpap. Het materiaal voor deze pap is cellulose, een stof die gewonnen wordt uit naaldbomen. Cross en Bevan snipperden het hout en verwijderden hars en andere stoffen. Zij persten het water uit de brij van vocht en cellulose en mengden wat overbleef met natronloog. Dit mengsel persten zij tot kruimels en plaatsten het in een warme ruimte om te rijpen. Aan het eind van het rijpingsproces voegden zij zwavelkoolstof toe, waardoor de kruimels geel kleurden. Op het moment dat het kruim werd vermengd met loog, ontstond een dikke goudkleurige stroop, de viscose. De kosten van viscoseproductie volgens deze methode waren zo laag, dat het procédé door een groot aantal Europese landen werd overgenomen.

Een ander belangrijk moment in de ontwikkeling van de kunstzijde-industrie was de uitvinding van een nat spinproces door de chemicus Stearn. Vanaf dat moment bestond de mogelijkheid om van de goedkope viscose draden te spinnen. Deze draden konden, na een aantal verbeteringen in het productieproces, de vergelijking met echte zijde doorstaan. Samen met Cross stichtte Stearn in 1899 in Engeland het Viscose Spinning Syndicate.⁸⁹

⁸⁷ Schweitzer, R., *75 jaren Viscose textielgaren uit Ede*, 6-7.

⁸⁸ Versteeg, F.A., *De kunstzijde-industrie te Arnhem en Ede*, 8.

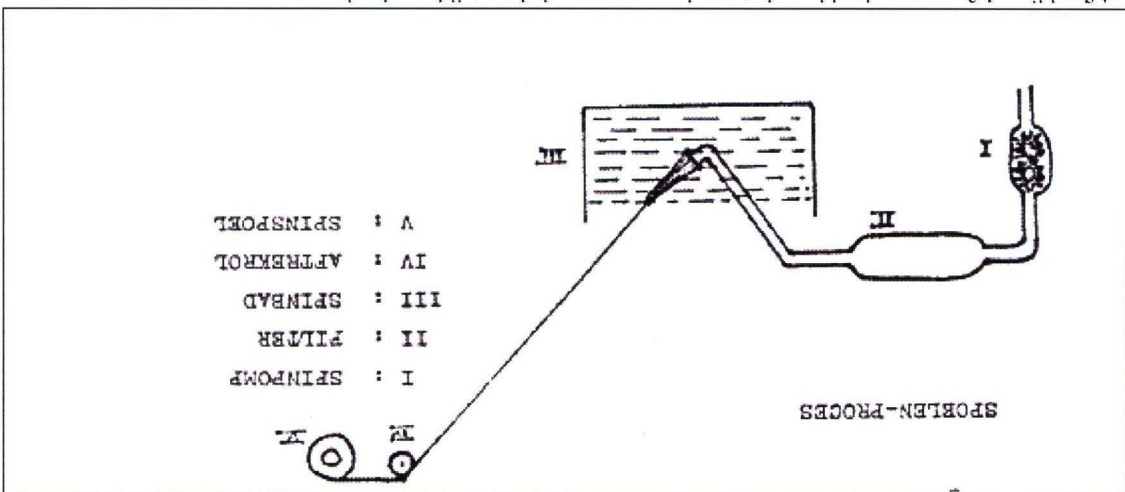
⁸⁹ Versteeg, F.A. *De kunstzijde-industrie te Arnhem en Ede*, 9, 10.

3.3 **De kunstzijdeproductie in de fabrieken in Arnhem en Ede**

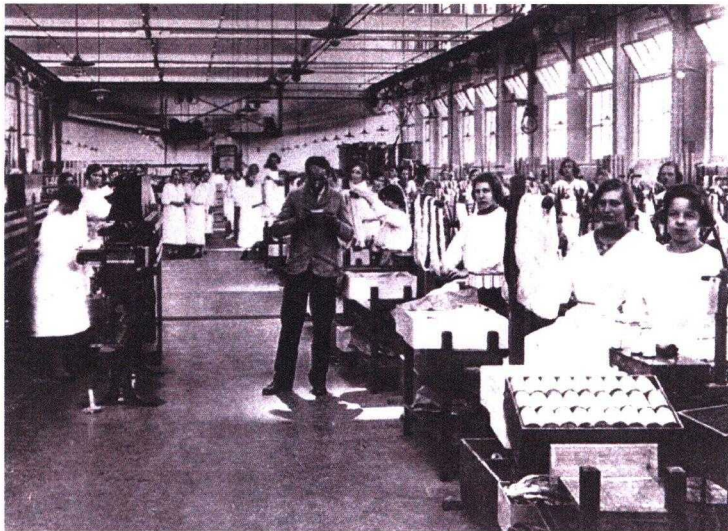
Voor kunstzijdeproductie in Nederland koos Hartogs voor het viscosereprocédé. Vanaf de start van de productie waren er problemen met het spinbad. Elke dag stond men voor nieuwe raadsels die alleen konden worden opgelost door zorgvuldige observatie van de dagelijkse praktijk. Als geen ander begreep Hartogs dat onderzoek van de vezels en proeven met het spinbad belangrijk waren. Hiervoor bouwde hij een klein chemisch laboratorium waar hij met zijn medewerkers aan de hand van experimenten de problemen probeerde op te lossen.⁹⁰

Op het moment dat de kunstzijdeproductie in Ede van start ging, behoorden de problemen van de eerste jaren al grotendeels tot het verleden. Met moderne machines werd de viscose naar de spinnerij gepompt, waar ze met grote kracht door een platinagouden spindop in een zuurbad werd geperst. De spindop was voorzien van minuscule gaatjes waaruit dunne straalviscosestroop liepen die in het zuur stolden tot een draad. Deze draden werden opgepakt en naar een spinspoel geleid. Om de zwavelkoolstof te verwijderen moesten de draden worden gespoeld. Met dit spoelen en bleken werd het natte proces afgesloten en was de viscosedraad klaar voor verdere bewerking. Voor de nabewerking van de viscosedraden in het textielproces waren honderden meisjesshanden onmisbaar.

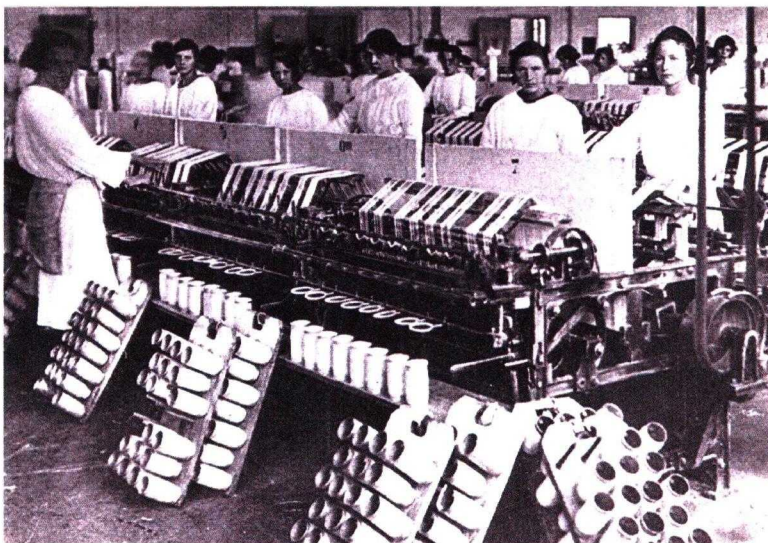
Het garen werd eerst op spoelen gewikkeld, waarna het van buitenaf opnieuw werd gespoeld. Deze draden waren de los naast elkaar liggende bundels uit het spinbad. Twijmachines draaiden de bundels in elkaar zodat een stevige draad ontstond.

Na het twijnen werd het garen gehaspeld en getransporteerd naar de strengensorteerafdeling. Hier werd het nog eens gewassen en gebleekt. Het eindproduct werd verzendklaar in strengen afgeleverd.

Afbeelding 1.4: De zuurhaspelkamer. Bron: Enka-reunievereniging

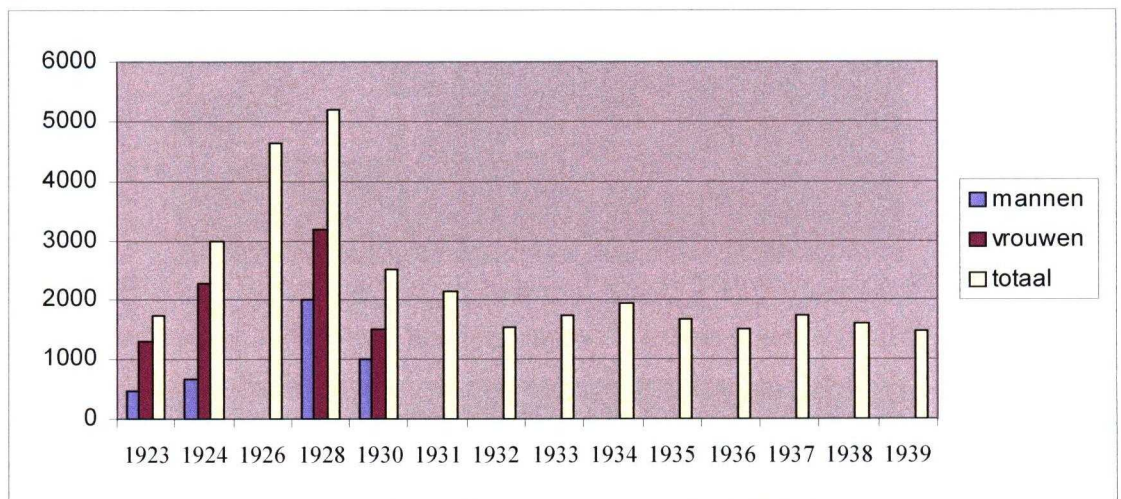

Afbeelding 1.5: De haspelkamer. Bron: Enka-reunievereniging

3.4 Verbeteringen van het productieproces

Als gevolg van de wereldcrisis stagneerde de wereldhandel aan het eind van de jaren twintig. Hoewel de vraag naar kunstzijde nog steeg, daalden de prijzen van het garen tot onder de kostprijs waardoor rationalisatie van het productieproces noodzakelijk was. (in 1920 kostte kunstzijde f. 32,- per kilo, in 1932 was de prijs gedaald naar

f. 2, - per kilo)⁹¹ Om de winstmarge te verbeteren zochten technici naar een methode om de draden dunner te maken. Hiervoor werd in 1928 het strekspinnprocédé ontworpen. Tijdens dit proces werden de gesponnen draden opgerekt zodat ze dunner en sterker werden dan voorheen.⁹² Tussen 1931-1933 werd het spoelproces verbeterd waarbij het wasmiddel van binnenuit door het garen op geperforeerde spoelen werd geperst. Nu werd de zijde volledig gebleekt op de spoelen.⁹³ Deze verbetering in de laatste fase van het proces, kwam de kwaliteit van het garen ten goede. Door de automatische conesmachines werden veel werkneemsters overbodig.

Tabel 1.1. Bron: GAE. ENKA-archief. Over de jaren 1926 en de jaren na 1930 zijn geen gegevens over het aantal vrouwen dat werkzaam was bij de ENKA beschikbaar.

4 Reacties van overheden en de bevolking

4.1 De Exonerende Landen

De Exonerende Landen in Wageningen maakten vanaf november 1919 bezwaar tegen de kunstzijdefabriek.⁹⁴ In een brief van 28 november 1919 schreef deze instantie aan het gemeentebestuur van Ede: “*De directie van de Kunstzijdefabriek heeft, alvorens tot aankoop van de terreinen voor de nieuwe fabriek over te gaan advies gevraagd op welke wijze de lozing van afvalwater het best mogelijk zou zijn. Zij was voornemens dit water langs de bermsloot door de ‘Maanen’ naar Veenendaal te leiden. Men kreeg te horen dat dit niet toelaatbaar was omdat, overeenkomsten uit 1714 en 1726 verbieden vreemd water in de waterlossing te laten, terwijl de polders verder overbelast zullen worden.*” Verder werd gewezen op het feit dat de directie van de fabriek de besprekingen plotseling had afgebroken.

⁹¹ Schweitzer, R., *75 Jaren viscose textielgaren uit Ede*, 4.

⁹² N.B. De dikte van een dunne panty is 15 denier.

⁹³ GAE. ENKA-Archief inv. nr. 10. *De Spindop*, 50 jaar ENKA Ede, 1/01/1972.

⁹⁴ De Exonerende Landen waren de voorlopers van de waterschappen.

Op 26 mei 1920 legde de Nederlandse Kunstzijdefabriek een plan voor aan B & W van Ede, voor een waterafvoer die rechtstreeks vanaf de fabriek naar de Kade (een waterloop die uitmondde op de Grift) zou lopen. De Exonerende Landen vroegen op 7 oktober 1920, aan de Gedeputeerde Staten van Gelderland om opheldering omdat aan de fabriek een hinderwetvergunning was verleend, zonder dat voor de lozing van het afvalwater een leiding was aangelegd. Men was verbaasd over het feit dat noch de poldermeesters 'Maanen' en 'Veldhuizen', noch het gemeentebestuur, de Exonerende Landen hiervan in kennis hadden gesteld. Men verlangde een streng onderzoek en het wederrechtelijk stilleggen van een afvoerleiding.⁹⁵ De Poldermeesters van 'Maanen' en 'Veldhuizen' stuurden 30 augustus 1921 een brief aan G.S. met de mededeling dat de invloed van de afvoer van de ENKA gering zou zijn.⁹⁶ In deze brief werd tevens vermeld dat de poldermeesters alle vertrouwen hadden in het overleg van de gemeente met het RIZA⁹⁷ over de hinderwetvergunning van de fabriek. Volgens de poldermeesters had de directeur van de kunstzijdefabriek een reusachtig bassin ingedijkt op het fabrieksterrein waar het fabrieksafvalwater ontdaan werd van schadelijke stoffen. In tijden van droogte zou het fabriekswater een uitkomst in plaats van een gevaar voor het algemeen belang zijn. In 1921 werd door de ENKA een vergunning aangevraagd voor een brei-inrichting voor de verwerking van kunstzijde en de daarbij behorende afzuiginstallatie.⁹⁸ De vergunning werd 25 januari 1922 verleend. Hiertegen tekenden de Exonerende Landen beroep aan. Zij stuurden aan de gemeente een afschrift van dit beroep bij de Raad van State van 31 juli 1922.⁹⁹ In een beschikking van 29 september 1922 werd, aan de hand van het beroep door de Exonerende Landen, de hinderwetvergunning die door B&W aan de Kunstzijdefabriek was verleend, vernietigd.¹⁰⁰

De politie van Ede schreef 18 oktober 1922 aan de officier van justitie in Arnhem dat de fabriek opnieuw een aanvraag voor een hinderwetvergunning had ingediend.¹⁰¹

Op 21 maart 1923 werd een definitieve hinderwetvergunning verleend. Het probleem van de waterafvoer werd in de onderzochte periode niet opgelost.

⁹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 848

⁹⁶ GAE, Van Lohuizen, K, *Afvalwater, riolering, zuivering en afwatering van het dorp Ede*, 78.

⁹⁷ RIZA: Rijksinstituut voor Zuivering Afvalwater.

⁹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 565.

⁹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1269.

¹⁰⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 858.

¹⁰¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 860.

4.2 Besluitvorming in de gemeenteraad over ‘Vooruit’

De gemeenteraad van Ede gaf op 2 september 1919 het groene licht voor de komst van een kunstzijdefabriek in Ede-Zuid. Voor de huisvesting van haar werknemers had de ENKA huizen nodig die zij door oprichting van een woningbouwvereniging wilde realiseren. De woningbouwvereniging ‘Vooruit’ was op 3 september 1919 opgericht om optimaal gebruik te kunnen maken van de financieringsmogelijkheden welke de Woningwet van 1901 bood. Deze vereniging, was formeel onafhankelijk. Echter uit het feit, dat alle bestuursleden, met uitzondering van de Edese huisarts dr. Weyer, in dienst waren van de ENKA, blijkt dat er nauwe banden waren met de kunstzijdefabriek.¹⁰² De ENKA zorgde voor het stichtingskapitaal dat bestond uit de helft van het aandelenpakket van f. 20.000, - . Hartogs kocht op 13 november 1919, met geld van de ENKA, de grond voor de bouw van het tuindorp.¹⁰³ Ook de correspondentie over het bouwproject, het screenen van toekomstige bewoners en problemen met bewoners van het tuindorp, liepen via het hoofdkantoor van de ENKA in Arnhem.¹⁰⁴ Bij K.B. van 25 oktober 1919 werd de woningbouwvereniging goedgekeurd.¹⁰⁵

Op het moment dat de gemeenteraad, akkoord ging met de bouw van de arbeiderswoningen, werd tevens vastgelegd dat de gemeente een deel van de exploitatiekosten van de woningen zou vergoeden. Jaarlijks was hiervoor f. 20.000, - nodig. Er werd afgesproken dat, in het geval de gemeente zorgde dat bij verhuur van de woningen, de ENKA-werknemers als eerste voor een woning in aanmerking kwamen, de kunstzijdefabriek de helft van dit bedrag voor haar rekening zou nemen.¹⁰⁶ Zoals blijkt uit correspondentie uit de periode 1922-1939 regelde niet de gemeente, maar ‘Vooruit’ de verhuur van de woningen.¹⁰⁷ De kosten voor de bouw van het tuindorp werden verdeeld volgens de sleutel: $\frac{3}{4}$ rijk, $\frac{1}{8}$ gemeente en $\frac{1}{8}$ ENKA.¹⁰⁸ Tegenover de forse aderlating voor de gemeentelijke schatkist, stond een groot bedrag dat via de belastingen naar de gemeente zou terugvloeien.¹⁰⁹

Dat niet alles verliep zoals de raad zich had voorgesteld, werd duidelijk op het moment dat de gemeenteraad op 16 november 1920 de aanvraag voor het eerste

¹⁰² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, Notulen van de woningbouwvereniging ‘Vooruit’, 3/09/1919.

¹⁰³ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 3.

¹⁰⁴ GAE, ENKA-Archief, diverse dozen met correspondentie, geadresseerd aan Hartogs.

¹⁰⁵ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 20.

¹⁰⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 489, raadsnotulen 16/11/1920, brief J.C. Hartogs 19/08/1919.

¹⁰⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23.

¹⁰⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 489, raadsnotulen 16/11/1920.

¹⁰⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 488, raadsnotulen 02/09/1919.

bouwvoorschot aan de woningbouwvereniging 'Vooruit' behandelde. Bij deze gelegenheid legde 'Vooruit' een contract ter tafel met afspraken, waaraan zowel de gemeente als de ENKA zich diende te houden. Uit het contract werd duidelijk dat 'Vooruit' belang hechtte aan een tuindorp waarin het ordelijk toeging. In de woningen mocht geen nering of bedrijf worden uitgeoefend, noch alcoholhoudende drank verkocht.¹¹⁰ Het raadslid Oostwaard (Onafh.) bracht in de vergadering naar voren, dat 'Vooruit' op dat moment al zonder bouwvergunning met de bouw was begonnen. Tulp (AR) verzocht inzage in de cijfers van 'Vooruit'. Kroon (SDAP) protesteerde tegen de bepaling dat de ENKA de huur mocht opzeggen aan ontslagen werknemers. Burgemeester Creutz merkte op: *“ het tuindorp wordt juist ten behoeve van de fabriek gebouwd en niet ter voorziening van den woningnood”*. Bovendien ligt er niets onregelmatigs in dat, wanneer een arbeider niet meer op de Kunstzijdefabriek werkt, hem de huur wordt opgezegd. De Kunstzijdefabriek verleent toch niet voor niets 50% van het bedrag van het exploitatietekort. Voor de bouw van winkels wilde de raad geen geld beschikbaar stellen. Uiteindelijk werd het voorstel aangenomen met vijftien tegen twee stemmen.¹¹¹

Het debat over het opzeggen van de huur aan bewoners die niet langer bij de ENKA werkten, was een 'non issue', er was geen wettelijke basis voor het protest. Van het ministerie kwam bericht dat er geen contract mocht worden gesloten tussen de gemeente en de ENKA, maar dat dit alleen mogelijk was tussen de ENKA en de woningbouwvereniging 'Vooruit'. Toen het gewijzigde contract uiteindelijk aan de minister werd voorgelegd, sprak hij zijn veto uit over de bepaling in het contract dat de ENKA een huurder bij ontslag kon dwingen om te vertrekken.¹¹²

In 1922 stelden de raadsleden vragen over de kwaliteit van de woningen van het eerste complex en bovendien vroeg de raad zich af of er wel een bouwvergunning was verleend. De burgemeester meende dat er mondeling al toestemming was verleend voor de bouw van halfsteense muren, echter hij vond wel, dat 'Vooruit' de bouwaanvraag voor het tuindorp snel moest indienen.¹¹³ De goedkeuring voor het voorschot van het tweede complex werd na enige discussie verleend. Een aantal raadsleden vond dat de ENKA de bouw zelf wel kon betalen. Van Voorthuizen stelde dat Ede voor de komst van de fabriek welvarender was. De Klein was van mening

¹¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 489, raadsnotulen 16/11/1920.

¹¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 490, raadsnotulen 26/01/1921.

¹¹² GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 2630, brief Ministerie van Arbeid, 1/02/1921.

¹¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 491, raadsnotulen 14/12/1922.

dat de vestiging van de ENKA welvaart betekende voor het dorp. Van Hunnik noemde extra belastinginkomsten en de toegenomen werkgelegenheid als voordelen die de fabriek had gebracht. Uiteindelijk werd het voorschot verleend met acht stemmen voor en zes tegen.¹¹⁴

In 1924 werd de vergunning aangevraagd voor de bouw van de laatste 70 woningen van het tweede complex. Tijdens een spoedvergadering achter gesloten deuren op 17 januari 1924, werd een klacht over de inschrijvingen besproken. Een aannemer uit Bennekom was op advies van 'Vooruit' en de provinciale inspectie gepasseerd. Op 15 februari 1924 deelde de burgemeester aan de gemeenteraad mee dat de kwestie was afgehandeld in overleg met de woninginspecteur Kuijsten uit Wageningen. Tijdens de vergadering van 30 juli 1924 behandelde de raad de agitatie in de lokale pers waarin "Vooruit" werd beschuldigd van betalingen waarvoor geen voorschot was verleend. De aantijgingen in de krant werden voor een deel ontzenuwd al was burgemeester Creutz van mening dat 'Vooruit' met de aanleg van een spoorlijntje naar de bouwplaats en de bouw van een directiekeet (ondanks een verbod van de gemeente), onjuist had gehandeld.

Nadat de raad inzicht in de boeken van "Vooruit" had gevraagd, vroeg de ENKA het stichtingskapitaal van 'Vooruit' terug, vervolgens deelde de ENKA aan de gemeente mee, dat volgens de wet de schulden, die veroorzaakt waren door uitgaven waarvoor geen toestemming aan de gemeente was gevraagd en dus niet door de gemeente waren vergoed, volgens de wet ten laste van de gemeente kwamen. De gemeente ontving een brief van de ENKA met de mededeling dat de fabriek een gunstige lening aan 'Vooruit' wilde verschaffen op voorwaarde dat de laatste 70 woningen konden worden gebouwd.¹¹⁵ Het raadslid Kroon (SDAP) merkte op: *"het contract met de ENKA zit zo handig in elkaar dat alle troeven in handen van de ENKA zijn"*. De gemeente stond voor de keus, eigenaar worden van een woningcomplex met zware schulden, of samen met de kunstzijdefabriek de problemen oplossen. Men koos voor het laatste en verleende alsnog toestemming voor de bouw van de resterende woningen. In dezelfde vergadering werd een motie van de SDAP aangenomen tegen de invoering van de volcontinudienst door de ENKA.¹¹⁶ Uit alles blijkt dat de verhouding gemeente ENKA zo nu en dan flink onder druk kwam te staan. Zo waren de raadsleden over de weigering van Hartogs om forensenbelasting

¹¹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 492, raadsnotulen 13/04/1923.

¹¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 2195, correspondentie ENKA/Vooruit 1/8/1924.

¹¹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 493, raadsnotulen 30/09/1924.

te betalen, evenmin te spreken.¹¹⁷ Uiteindelijk werd de kwestie van de forensenbelasting, na enkele processen, via de Gedeputeerde Staten opgelost.¹¹⁸

In een discussie over de gevolgen van de leegstand bij 'Vooruit', met als consequentie dat de gemeente een groter exploitatietekort moest bijpassen, merkte burgemeester Creutz op: *"Het bestuur van 'Vooruit' let streng op dat zij woningen verhuurt aan goede betalende en nette bewoners. Een gevolg is dat de woningen soms geruime tijd leeg staan,"*¹¹⁹

Een definitieve oplossing voor de financiële problemen van 'Vooruit' kwam in 1932 toen er een afbetalingsregeling voor de tekorten van de woningbouwvereniging met de AKU werd afgesproken. Van het exploitatietekort voorafgaand aan de jaren 1929 en 1930 namen de gemeente en de AKU elk f. 70.000, - voor hun rekening. Met ingang van de jaren 1929 en 1930 kwamen de tekorten op de exploitatie, indien niet door het Rijk gedragen, tot een maximum van f. 20.000, - per jaar, voor de helft ten laste van de gemeente en voor de helft ten laste van de AKU.¹²⁰

Bij kritiek van de raadsleden op de kunstzijdefabriek trad de burgemeester regelmatig op als verdediger van de onderneming. Hij probeerde alle klachten over de ENKA te weerleggen met verwijzing naar het raadsbesluit van 2 september 1919.

4.3 **Bezwaren tegen de zondagsarbeid**

Tijdens de raadsvergadering van 8 augustus 1924 diende het raadslid De Klein (SDAP) een motie in tegen de invoering van de volcontinudienst door de ENKA. Hij vroeg aandacht van raad voor het aanstootgevende gedrag van arbeiders die op zondag met een broodtrommel achterop hun fiets tussen de kerkgangers naar hun werk fietsten. De motie van De Klein werd aangenomen.¹²¹ In de vergadering van 30 september 1924 kwam deze kwestie opnieuw aan de orde. De raad stemde in met een verzoek van de Edesche Bestuurdersbond¹²² aan het Ministerie van Arbeid. In dit schrijven werd een herziening gevraagd van het werktijdenbesluit, waarbij zondagsarbeid was toegestaan. De raad verzocht om de verleende vergunning voor de volcontinudienst per 1 oktober 1924 in te trekken met als argument dat de invoering van zondagsarbeid grote ontstemming en verbittering had gewekt zowel bij de betrokken arbeiders, als bij een groot deel van de bevolking van Ede. Het

¹¹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 492, raadsnotulen 13/04/1923.

¹¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1273, brief: 2846.

¹¹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 496, raadsnotulen 21/01/1927.

¹²⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 500, raadsnotulen 11/12/1931.

¹²¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 493, raadsnotulen 8/08/1924.

¹²² De Edesche Bestuurdersbond was een samenwerkingsverband van de plaatselijke algemene vakverenigingen.

raadsvoorstel werd met tien tegen vijf stemmen aangenomen. Er werden zelfs Kamervragen over de zondagsarbeid bij de ENKA in Ede gesteld. Uiteindelijk hadden de moties geen effect omdat bleek dat zondagsarbeid volgens de wet was toegestaan.¹²³

4.4 Stankoverlast

Meer dan een jaar na het begin van de productie, op 1 januari 1922, kreeg de ENKA, na een aantal beroepsprocedures, op 21 maart 1923 een hinderwetvergunning.¹²⁴ Dat de inwoners van Ede niet gewend waren aan stank van fabrieken blijkt uit de klachten die vooral in de beginperiode met grote regelmaat in de gemeenteraad werden besproken. De meest vasthoudende klager was Uijttendoogaard die de raad bestookte met brieven en bezwaarschriften. De commissaris van politie van Ede schreef aan de officier van justitie in Arnhem: "*Uijttendoogaard moet als lastpost worden gezien*".¹²⁵ In de loop van de jaren twintig protesteerden voornamelijk inwoners van Bennekom en Wageningen tegen stankoverlast.¹²⁶ Dit is waarschijnlijk een gevolg van de windrichting. Bij noordenwind hadden vooral bewoners van Bennekom en Wageningen last van stank. In de jaren twintig waren er voor Ede-dorp minder problemen omdat die delen van het dorp waar zich bij zuidenwind stankproblemen konden voordoen, nog grotendeels onbebouwd waren.¹²⁷ Ondanks deze gunstige ligging was er in 1928 een anti-stankactie van de V.V.V. die aangaf hoe hinderlijk de stank voor de inwoners van Ede was.¹²⁸ Vanaf 1932 kwamen de klachten van 'Het Herstellingsoord voor Rijksambtenaren' dat in 1922 naast het fabrieksterrein was gebouwd.¹²⁹

Niet minder groot was het probleem van de afvoer van vervuild slib en ander fabrieksafval. In 1923 beschikte de gemeente afwijzend op een aanvraag voor de bouw van een vuilverbrandingsoven achter de fabriek.¹³⁰ In de gemeenteraad werd herhaaldelijk geprotesteerd tegen de vuilstort van de ENKA op een terrein aan de Verlengde Maanderweg. De burgemeester deelde mee dat de fabriek op zoek was

¹²³ NRC, 4/09/1924, Het Vaderland, 20/08/1924, Kamervragen over zondagsarbeid ENKA Ede.

¹²⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 865.

¹²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, correspondentie betreffende gemeenteraadsvergaderingen, inv. nrs. 1229, 1230, 860.

¹²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, correspondentie betreffende gemeenteraadsvergaderingen, inv. nrs. 1270, 1271.

¹²⁷ Zie kaart p. 91.

¹²⁸ GAE, Edesche Courant, 29/09/1928.

¹²⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nrs. 565I, 13/01,28/01,4/03 en 9/03/1932.

¹³⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1312.

naar een meer geschikte plek om de vuilnis te begraven¹³¹. Uiteindelijk werd de vuilstort verplaatst naar de Op ten Noortlaan die parallel aan de spoorlijn lag. Na een bespreking met de ENKA ging op 23 mei 1929 een brief uit van B&W waarbij geen bezwaar werd gemaakt tegen de vuilstort. In 1930 voerden omwonenden een proces omdat deze vuilstort een ondraaglijke stank verspreidde. Door de inrichting van een terrein in het Honslog (tussen Wekerom en Ede), zou een eind komen aan de ellende van de vuilstort. De AKU was het niet eens met de nieuwe locatie omdat de afstand vanaf de fabriek te groot was.¹³² Het bedrijf bleef tot na de Tweede Wereldoorlog gebruik maken van het terrein aan de Op ten Noortlaan.

4.5 Maatregelen tegen de stankoverlast

In 1923 bouwde de ENKA een inrichting voor afvalwaterzuivering op een terrein achter de fabriek, (een aantal grotere en kleine bassins en een vloeiveld). Voor zuivering van het eigen huishoudelijk- en bedrijfsafvalwater bouwde de fabriek in 1928 één van de meest moderne installaties van Europa.¹³³

De tweede schoorsteen bestemd voor de afvoer van spingassen was bovendien bedoeld om het stankprobleem op te lossen. De schoorsteen loosde zwavelverbindingen in de lucht en was de grootste veroorzaker van de stank. Ondanks alle maatregelen om de stankoverlast te beperken, slaagde de ENKA/AKU er in de onderzochte periode niet in een oplossing voor het probleem te vinden.

Een andere kwestie was de afvoer van het spoelwater van de fabriek. Dit water werd niet gezuiverd in de nieuwe installatie, maar in de bassins op het fabrieksterrein. Voor de afvoer van het spoelwater hadden de spoorwegen een vergunning verstrekt voor lozing via de zuidelijke spoorloot. Het polderbestuur 'Maanen' en 'Veldhuizen' verleende 30 april 1920 een vergunning voor lozing via de buitenpolder. Tegen deze vergunning protesteerde de Exonerende Landen in Wageningen.¹³⁴ Ondanks protesten werd de vergunning elke 5 jaar door het polderbestuur verlengd. In 1921 was de directie van de ENKA er nog van overtuigd dat zij het probleem van het afvalwater kon oplossen zonder dat zuivering nodig was. Dit bleek echter een utopie.¹³⁵ Het warme water (30 graden) bleef een stinkende damp veroorzaken.

Het Rijksinstituut voor Zuivering Afvalwater deed in augustus 1922, in opdracht van de ENKA een veldonderzoek bij 26 boeren in de Maanderbuurt. De boeren waren

¹³¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 492, raadsnotulen 20/07/1923.

¹³² GAE, Edesche Couranten, 18/01/1930, 1/02/1930.

¹³³ Van Lohuizen, K., *Afvalwater-riolering, zuivering en afwatering van het dorp Ede*, 83.

¹³⁴ De polderbesturen van Maanen en Veldhuizen maakten deel uit van de Exonerende landen.

¹³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 856, 17/12/1921.

goed te spreken: hun vee dronk het water zonder problemen, de planten langs de sloot groeiden goed en soms spoelde een boerin haar was in de sloot.¹³⁶ Tijdens de raadsvergadering van 10 augustus 1928, antwoordde burgemeester Creutz aan de SDAP raadsleden Poppe en De Klein: “*Na proeven van het Ministerie van Volksgezondheid is gebleken dat het slootwater vrij is van zwavelkoolstof en zuurstof.*” De burgemeester meende dat zonder het afvalwater van de ENKA de doorstroming in de sloot minder gunstig zou zijn. Voor de stankproblemen werd in de onderzochte periode geen oplossing gevonden. Klachten over verlaging van het grondwater als gevolg van het onttrekken van grote hoeveelheden water aan de bodem, bleken ongegrond.¹³⁷

4.6 Reacties van inwoners van Ede op de komst van de fabriek

In de notulen van de kerkenraad en het moderamen van de Nederlands Hervormde Kerk werden in de onderzochte periode geen toespelingen gevonden op de komst en de aanwezigheid van de ENKA in Ede.¹³⁸ Wel werd in deze jaren de doopraktijk in de Hervormde Kerk herzien. Trouwe kerkgangers werden direct toegelaten tot de doop, minder trouwe lieden moesten wachten op de beslissing van de kerkenraad. Aan mensen die nooit in de kerk kwamen werd de doop geweigerd. De hervormde predikant Japchen, die vanaf 1923 in Ede stond, trok in zijn preken fel van leer tegen de invloed van de moderne tijd. Sport, toneel en vrouwen met kort haar en lichte kousen waren voor hem uitingen van verderf.¹³⁹ Als verklaring voor deze nieuwe koers noemen zowel Van de Bank als Nijenhuis de komst naar Ede van bewoners met moderne ideeën. In de onderzochte periode werd door leden van de gemeenteraad, die zitting hadden in de kerkenraad, herhaaldelijk geprotesteerd tegen de handelwijze van de fabriek. Vooral de invoering van de continudienst en het sporten op zondag door de fabrieksverenigingen was deze raadsleden een doorn in het oog.¹⁴⁰

In een artikel in ‘De Spindop’ schreef Jhr. Van den Bosch dat de houding van de bewoners van Ede tegenover de fabriek niet altijd sympathiek was. Zo memoreerde Van den Bosch dat een autoriteit van het polderbestuur hem toebeet dat hij zoveel hem mogelijk zou tegenwerken in de hoop dat de fabriek er niet zou komen.¹⁴¹ Als

¹³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 860 27/10/1922.

¹³⁷ Van Lohuizen, K., *Afvalwater-riolering, zuivering en afwatering van het dorp Ede*, 81.

¹³⁸ GAE, notulen van kerkenraad en moderamen van de Nederlands Hervormde Kerk.

¹³⁹ Van de Bank, J. H., *Kudde in veelvoud*, 160.

¹⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 504, raadsnotulen 29/06/1934.

¹⁴¹ ‘De Spindop’, 16/01/1947.

deelnemer aan een polemiek in de plaatselijke pers in 1920 bracht Van den Bosch naar voren dat de bouw van woningen zou worden gedekt door de inkomsten- en tantiëmebelasting. Bovendien lag het inkomen van de employee's die zich in Ede vestigden, hoger dan van de andere belastingbetalers.¹⁴² Landarbeiders die een nieuwe werkkring in de fabriek vonden, waren tevreden omdat zij ook in de winter vast werk hadden. Zo bedankte een vader van een jonge werkloze burgemeester Creutz schriftelijk voor de komst van de kunstzijdefabriek.¹⁴³ Eind jaren dertig was de bevolking van Ede verzoend met de aanwezigheid van de fabriek. Ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van de ENKA werd in 1938 aan de grootste werkgever in de gemeente een monumentale bank aangeboden.¹⁴⁴

4.7 Positieve en negatieve berichten in de kranten

In Edes Nieuws- en advertentieblad van 20 juni 1920 stond een beschrijving van de bouw van de kunstzijdefabriek. Aan het eind van het artikel was een lofzang opgenomen op het grote bouwwerk *“dat in zijn buitengewone omvang van grote betekenis zou zijn voor de krachtige ontplooiing van de Nederlandse industrie”*.¹⁴⁵ Een voorbeeld van angst voor vreemdelingen is een artikel in de rubriek ‘Wekelijkse Wandelingen’ in Edes Nieuwsblad. Hierin schreef de vaste columnist: *“Erger wordt het als het door deze politiek is dat door de goedkeuring van een voorschot aan ‘Vooruit’ vreemdelingen worden gelokt die zich vestigen zonder aan de gemeentelijke belastingen bij te dragen ervan uitgaande dat zij toeslag op hun huishuur ontvangen”*.¹⁴⁶ R. Feenstra schreef in ‘De Telegraaf’ in 1925 een positief artikel over *“Het Nederlandse Lyon”*.¹⁴⁷ De columnist van de Edese Courant schreef in 1929 een stukje over stank. In zijn artikel memoreerde hij de geschiedenis van de ‘enkastank’ en beschreef de protesten die tot een grote verbetering leidde. Hij is van mening dat: *“Hoewel de stank niet geheel is weggenomen, de ingezetenen wel iets over mogen hebben voor de grote voordelen die deze industrie met zich meebrengt.”*¹⁴⁸

Op 17 oktober 1931 was in het Edes Nieuws- en Advertentieblad een negatief artikel opgenomen over de leegstand bij ‘Vooruit’. Jammer genoeg zijn niet alle kranten bewaard gebleven een duidelijk beeld van de krantenartikelen bleek niet mogelijk.

¹⁴² GAE, Edes Nieuws en Advertentieblad, 2/10/1920, 9/10/1920 en 30/10/1920.

¹⁴³ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1235.

¹⁴⁴ Schweitzer, R., *75 jaren Viscose textielgaren uit Ede*) 28.

¹⁴⁵ GAE, Edes Nieuws- en Advertentieblad 20 juni 1920.

¹⁴⁶ GAE, Edes Nieuws- en Advertentieblad 20/11/1920.

¹⁴⁷ Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 54.

¹⁴⁸ GAE, Edese Courant, 25/05/1929.

HOOFDSTUK 2

1 De werknemers van de kunstzijdefabriek

1.1 Rekrutering van de werknemers

Voor het werk in de nieuwe fabriek werden ongeschoolde arbeiders uit de directe omgeving aangetrokken. Vaklieden en toezichthouders waren in Ede zo schaars, dat de ENKA ze rekruteerde via arbeidsbeurzen en advertenties. Vrouwen en meisjes voor het productiewerk kwamen via werfagenten naar Ede. Bovendien werd al snel in heel Nederland bekend dat in Ede een grote fabriek werd gebouwd waar veel arbeidskrachten nodig waren. Dit geruchtencircuit lokte sollicitanten uit alle delen van het land naar Ede.

De ENKA deed bij gemeenten van herkomst navraag naar de antecedenten van de vakarbeiders en het toezichthoudende personeel. Tot 1928 werden de vrouwelijke werkneemsters gescreend door inspectrices van de fabriek. Zij bezochten de ouders van de sollicitantes en informeerden in café's naar het gedrag van de bezoeksters. Het onderzoek was niet bedoeld als test voor het werk in de fabriek. De ENKA wilde ouders ervan overtuigen dat hun dochters met 'nette' meisjes samenwerkten en moest bovendien rekening houden met de publieke opinie in Ede. Ondanks alle inspanningen bleef de ENKA kampen met een tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten.¹⁴⁹ Een poging om gezinnen met veel dochters naar Ede te halen had evenmin succes. Van de Enka-gezinnen die kort of langer in de periode 1921 – 1939 in het tuindorp 'Vooruit' woonden, zijn er maar veertien te kenschetsen als Enka-gezinnen.¹⁵⁰

Midden jaren twintig werd er toe overgegaan om meisjes tussen 15 en 19 jaar als groep te rekruteren. De eerste meisjes waren afkomstig uit Drente en woonden zonder veel toezicht in het 'Parkhotel'. Er ontstonden problemen met aan de noordkant van het station gelegerde militairen met het gevolg dat de ENKA dit experiment staakte.¹⁵¹ Hierna kwam een groep van vierenzeventig Rooms Katholieke meisjes uit Limburg. Ook zij werden in het Parkhotel ondergebracht waar zij onder toezicht kwamen te staan van de Zusters van de Heilige Jozef uit Amersfoort. Omdat ook deze proef mislukte, werden er meisjes uit Duitsland gehaald.¹⁵² Blijkbaar

¹⁴⁹ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 69 - 71.

¹⁵⁰ GAE, ENKA-Archief, inv. nrs. 3 en 7, waarborgboeken 'Vooruit'. (in deze boeken wordt de term ENKA-gezin gebruikt).

¹⁵¹ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 71.

¹⁵² In de jaren twintig was de economische situatie in Duitsland zo slecht dat meisjes zelfs per fiets naar de fabriek kwamen.

hadden zij minder moeite met het strenge regime, zij bleven tot het internaat in 1932 werd opgeheven.¹⁵³ Hoewel de internaatmeisjes maar een klein deel van het totale aantal vrouwelijke werkneemsters vormden, was de ENKA kennelijk bereid dit meisjespension zo lang mogelijk in stand te houden.

In de loop van de jaren twintig was de ENKA genoodzaakt meisjes uit dorpen en steden tot op grote afstand van de fabriek te rekruteren. Met bussen van de EVA werden ze dagelijks vanuit 120 bestemmingen naar Ede gebracht. Elke dag kwam ook nog een groot aantal meisjes per spoor met de zogenaamde 'meisjestrainen'. Ondanks alle maatregelen bleef er een groot gebrek aan vrouwelijke werkneemsters. Om het tekort aan meisjes te ondervangen werd in 1926 in Hilligersberg een dependance van de sorteerafdeling geopend.¹⁵⁴ In Ede waren in 1928 in totaal 3200 vrouwelijke werkneemsters werkzaam, waarvan er 2800 van buiten het dorp kwamen. Het tekort was structureel omdat in deze periode het verloop onder de meisjes groot was. Elke maandag stonden 200 sollicitantes aan de poort. De meisjes werden na een korte sollicitatieprocedure gekeurd en aangenomen.¹⁵⁵

1.2 De huisvesting van de werknemers van de fabriek

In de eerste helft van de twintigste eeuw was huisvesting van fabrieksarbeiders in de nabijheid van de fabrieken voor de werkgevers van groot belang. Lange reistijden kwam de arbeidsproductiviteit niet ten goede en bovendien was sociale controle eenvoudiger als werknemers in de directe omgeving van de fabriek woonden.¹⁵⁶

Ging het merendeel van de ENKA werkneemsters 's avonds weer met bus of trein naar huis, voor de mannelijke werknemers werd naar woonruimte in de nabijheid van de fabriek gezocht.

In oktober 1919 machtigde de Raad van Commissarissen Hartogs tot de aankoop van onroerend goed met een maximum van f. 250.000, - per object.¹⁵⁷ Los van de oprichting van de woningbouwvereniging 'Vooruit', regelde hij persoonlijk de huisvesting voor de werknemers van de nieuwe fabriek. Het bouwplan voor dertig middenstandwoningen, opgenomen in de brief van 19 augustus 1919, werd niet uitgevoerd.¹⁵⁸ Om in de behoefte aan woningen voor het hogere kader te voorzien,

¹⁵³ Van de Bank, J.H., *Kudde in veelvoud*, 159.

¹⁵⁴ Schweitzer, R. *75 jaren viscose textielgaren uit Ede* 20- 22.

¹⁵⁵ GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 10, 'De Spindop', 1972, 50 jaar ENKA Ede.

¹⁵⁶ Sleebe, V. *Een stapje vooruit? Sociale woningbouw door de ENKA in Ede in de jaren twintig en dertig*. (Nijmegen, 1983) 12.

¹⁵⁷ ENKA-Archief Arnhem, Notulen van de vergadering van de Raad van Commissarissen, 17/10/1919.

¹⁵⁸ GAE. Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 488 raadsnotulen, 2 september 1919.

kocht Hartogs vier middenstandswoningen aan de Berkenlaan,¹⁵⁹ enkele villa's in het 'Park Maanen', villa's aan de Stationsweg, één villa aan de Reehorsterweg en twee villa's aan de Bennekomseweg. Voor het middenkader bouwde de ENKA woningen langs de Parallelweg. Voor de bouw van 'Vooruit' en woningen voor toezichthouders, kocht Hartogs in november 1919 een aantal kavels op korte afstand van de fabriek.¹⁶⁰ Met de aankoop van het Parkhotel in 1920 kreeg hij de beschikking over kantooruimte en twintig kamers. Hier werd tijdens de bouw van de fabriek een deel van de bouwarbeiders gehuisvest. In dezelfde periode kocht Hartogs zesendertig arbeiderswoningen aan de 1^e en 2^e Parkdwarsweg. Deze woningen beschikten niet over waterleiding, het toilet en een wasruimte waren buiten de woningen geplaatst.¹⁶¹ In november 1921 had Hartogs op een veiling het jachthuis de 'Reehorst' gekocht waar ENKA-medewerkers tijdelijk onderdak vonden. De Raad van Commissarissen verleende Hartogs in 1926 machtiging om de woningen aan de 1^e en 2^e Parkdwarsweg te renoveren alvorens ze te verkopen.¹⁶² De woningen werden na de renovatie uiteindelijk nooit verkocht.

Afbeelding 2.1: Woningen aan de Parallelweg/Dr. Hartogsweg. Bron: 25 jaar Marnixcollege in Ede.

Vanaf 1901 stelde de Woningwet bouwverenigingen in staat om goedkope leningen af te sluiten, bij tekorten op de exploitatiekosten werd een aanvulling verstrekt door het rijk en de gemeenten. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog werden in Ede drie woningbouwverenigingen opgericht (inclusief 'Vooruit') die in totaal 487 woningen bouwden. Door de komst van de ENKA en de oprichting van 'Vooruit' (299

¹⁵⁹ *Geschiedenis van een rijtje officierswoningen, 1906-2006*, (Ede, 2006).

¹⁶⁰ GAE. ENKA-Archief, inv. nr. 3, rekeningcourant, 13/11/1919, onder vermelding notaris Dinger.

¹⁶¹ GAE, S. Poppe, *Oude herinneringen, mijn S.D.A.P. tijd in Ede*, (oktober 1986).

¹⁶² ENKA-Archief, Arnhem, Notulenboeken vergaderingen van de Raad van Commissarissen, 17/10/1919, 20/05/1921, 28/10/1926.

woningen), werd het woningareaal van het dorp flink uitgebreid.¹⁶³ In 1925 waren ongeveer 360 woningen direct of indirect in het bezit van de ENKA dit was 20,15% van de woningvoorraad in Ede op dat moment.

Inwoners van Ede in relatie met de woningvoorraad in het dorp.

jaren	voor 1906	1906/1914	1915/1919	1919/1925	1925/1930	1930/1947
Inwoners van Ede	4023	6140	7595	10234	12874	19369
woningvoorraad Ede	504	830	928	1736	2329	3428
inwoners per woning	8	7,4	8,2	5,9	5,5	5,7
woningvoorraad Ede-Zuid	33	112	118	464	533	648
woningvoorraad Ede-Zuid	1,50%	7,40%	7,90%	3,75%	4,40%	5,30%
in procenten van Ede						

Tabel 2.1: Een overzicht van de woningvoorraad en de inwoners van Ede 1906/1947.

Bron: Gemeente Ede afdeling statistiek. Het inwonertal 1919/1925 is het gemiddelde van 1919 en 1930.

2 De bouw van het tuindorp 'Vooruit'

Aan het begin van de 20^e eeuw waren tuindorpen in Europa populair als alternatief voor de overvolle arbeiderswijken die in de 19^e eeuw in de steden waren gebouwd. De tuinstad was een idee van Ebenezer Howard die de voordelen van de stad en het platteland probeerde samen te voegen tot een nieuw stadstype. Zijn tuinsteden waren omgeven door groen met culturele en sociale voorzieningen in de nabijheid van de woningen. De woningen werden op korte afstand van de werkgelegenheid gebouwd. Dat de nieuwe arbeiderswijk voor het toekomstige ENKA-personeel in Ede-Zuid het karakter van een tuindorp moest krijgen, was door Van Hunnik op 2 september 1919 in de raad bedongen. Hij wilde met de bouw van een tuindorp voorkomen dat in Ede een situatie zou ontstaan als in Veenendaal waar fabrikanten arbeiderswoningen van zeer slechte kwaliteit hadden gebouwd.¹⁶⁴ De burgemeester van Ede en Hartogs waren overeengekomen dat de woningen in het tuindorp zouden worden gebouwd voor de werknemers van de kunstzijdefabriek.¹⁶⁵

De opdracht voor het ontwerp van het tuindorp ging naar het architectenbureau Eschauzier en Van der Burgh.¹⁶⁶ Jhr. J.M. Van den Bosch, die de leiding had over de bouw van de kunstzijdefabriek, kreeg ook de supervisie over dit project. De bouw werd in twee fasen uitgevoerd. In de eerste periode werden 159 woningen aan de

¹⁶³ Huiskes, G. *Dorp op de Veluwe*, 38-55.

¹⁶⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 488, raadsnotulen 2/09/1919 493.

¹⁶⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 489, raadsnotulen 16/11/1920.

¹⁶⁶ Prof. Eschauzier, werd later docent aan de Hogeschool Delft waar hij de architect werd van de Delftse School.

oostzijde van de Kerkweg gebouwd.¹⁶⁷ In de tweede bouwfase werden de resterende 140 woningen ten westen van de Kerkweg gerealiseerd. De woningen in het eerste complex hadden een gevarieerde architectuur met gesloten, verspringende gevelwanden, poortjes over de stoep en een hofje op de helft van de Poortlaan. Het Poortplein was de centrale ruimte van het hele complex.¹⁶⁸ Alle woningen hadden op de begane grond een woonkamer en een klein vertrek als ‘mooie’ kamer.¹⁶⁹ Op de bovenverdieping waren drie of vier slaapkamers. In de ruime tuinen achter de woningen konden de bewoners een moestuin aanleggen. Op deze manier kon het inkomen aangevuld worden en had men de mogelijkheid om afleiding te zoeken na de vaak monotone fabrieksarbeid.

In 1920 sprak het bestuur van ‘Vooruit’ met aannemer W. Geel over noodzakelijke bezuinigingen op de bouw. Volgens de inspecteur generaal van Volksgezondheid ir. A.M. Kuijsten, (aanwezig bij dit overleg) zou het Rijk medewerking verlenen aan de bezuinigingen.¹⁷⁰ Ook de gemeente gaf, in het kader van de bezuinigingen, ontheffing van de bouwverordening.¹⁷¹ Besloten werd dat de woningen zouden worden gebouwd met halfsteense muren terwijl de deuren en de ramen niet werden geverfd maar gebeitst.¹⁷² Verder werden van de zes winkels uit het oorspronkelijke plan er maar twee, aan het Poortplein gerealiseerd, volgens de raad: “*omdat er toch al met de bouw ervan was begonnen*”.¹⁷³

Om het uiterlijk van de nieuwe woonwijk te verfraaien schonk Hartogs namens de ENKA f. 2000, - voor de aanplant van bomen.¹⁷⁴

Tijdens de raadsvergadering van 18 december 1922, waarbij de aanvraag voor het voorschot van het tweede complex werd besproken, gaf Van Hunnik opnieuw te kennen dat hij een soort tuindorp verlangde en geen “rijen van woningen” zoals in het eerste complex werden gebouwd. Hoewel het eerste complex al een tuindorp was, vond Van Hunnik dat het geheel een te stedelijke uitstraling had. Hij kreeg bijval uit de raad die ontevreden was over de gesloten gevelwanden, die niet pasten in het dorpsbeeld. De raad besloot een commissie van toezicht te benoemen en gaf opdracht

¹⁶⁷ Zie plattegrond op pagina: 92.

¹⁶⁸ Kooiman, M., *Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid*, 19.

¹⁶⁹ Van Marken, J.C., *Het Agnetapark*, (Delft, 1884), 38. Hierin wordt de voorkeur van de arbeiders voor een ‘mooie’kamer beschreven.

¹⁷⁰ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 7, Notulen woningbouwvereniging ‘Vooruit’ 6/08/1920.

¹⁷¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 489, raadsnotulen, 6/08/1920.

¹⁷² Kooiman, M., *Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid*. Bouwen van halfsteense muren was tegen de wettelijke bouwvoorschriften.

¹⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 489, raadsnotulen, 16/11/1920.

¹⁷⁴ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 7, notulen ‘Vooruit’, 12/05/1920.

het bouwplan te herzien. Na deze kritiek werd het ontwerp van het tweede complex aangepast.¹⁷⁵ Dit deel van het tuindorp kreeg een open bebouwing in woonblokjes van twee of drie. De woningen werden opgeleverd zonder kasten en schuurtjes.¹⁷⁶

Ondanks protest van Hartogs, kwam er geen behang op de muren en bleven de vloerbalken onbewerkt.¹⁷⁷ Zoals blijkt uit de notulen van 'Vooruit' waren er al snel veel klachten over het onderhoud van de huizen.¹⁷⁸

Een deel van de woningen had een nat closet. Huishoudwater en fecaliën werden afgevoerd naar zink- en beerputten. De eerste vijftien jaren na de oplevering waren de wegen in het tuindorp nog steeds niet bestraat, maar bedekt met sintels. Dit had tot gevolg dat er bij hevige regenval modderpoelen ontstonden. Aan het eind van de jaren dertig werd in het eerste complex riolering aangelegd.¹⁷⁹

Tot het midden van de jaren twintig kregen de bewoners via de ENKA, gratis water.¹⁸⁰ De huren van de woningen varieerden van f. 5,75 tot f. 8, - per week. Herhaaldelijk waren er protesten in de gemeenteraad tegen de hoogte van de huren in het tuindorp.¹⁸¹ Begin jaren dertig stelde het bestuur van 'Vooruit' een onderzoek in naar de huren van woningbouwverenigingen in Ede en omgeving. Hoewel er geen grote verschillen werden aangetoond, besloot 'Vooruit' de huren te verlagen. Met deze maatregel hoopte de woningbouwvereniging de leegstand te beperken.¹⁸²

In de winst- en verliesrekening van 'Vooruit' uit 1937 stond als reden voor de slechte kwaliteit van de huizen: *"Het complex werd gebouwd in de allerduurste tijd, waardoor op de bouwkosten wel moest worden bezuinigd"*.¹⁸³

3 De bewoners van het tuindorp

Kort na de oplevering van de woningen bleek, dat bij werknemers van de ENKA de animo voor een woning in het tuindorp minder groot was dan verwacht. Van 1921 – 1924 woonden er vooral vakarbeiders. In de volgende jaren verhuisden de vakarbeiders naar een woning in Ede-dorp en omgeving en werd hun plaats ingenomen door ongeschoolde arbeiders.¹⁸⁴ Tot 1925 kwamen vrijgezellen en

¹⁷⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 491, raadsnotulen 18/12/1922, (de tekening voor het 2^e complex ontbreekt)

¹⁷⁶ Kooiman, M., Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid. Ede, 11.

¹⁷⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23, brief Dr.Hartogs 13/08/1924.

¹⁷⁸ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, Notulen woningbouwvereniging 'Vooruit,' 23/07/1923.

¹⁷⁹ GAE, Archief 'Vooruit' inv. nr. 23.

¹⁸⁰ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23, correspondentie ENKA/Vooruit, brief Hartogs, 9/08/1923.

¹⁸¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nrs. 491, 1/12/1922, 496 21/01/1927.

¹⁸² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, Notulen woningbouwvereniging 'Vooruit,' 12/09/1932.

¹⁸³ Toelichting op winst- en verliesrekening 'Vooruit' 1937, inv. nr. 20.

¹⁸⁴ GAE, ENKA-Archief, inv. nrs. 3 en 7 en persoonskaarten gemeente Ede.

gezinnen zonder kinderen niet voor een woning in aanmerking.¹⁸⁵ De woningen aan de Blokkenweg en de Parkweg, bestemd voor het middenkader, waren niet in trek. Van den Bosch meende dat zij vooringenomen waren geweest tegen de ‘Bouw’.¹⁸⁶

3.1 Screenen van de bewoners van het tuindorp

Toekomstige bewoners werden gescreend door het hoofdkantoor van de ENKA in Arnhem. Was een aanvrager ‘te lui om te werken’, had hij een strafblad, een drankprobleem, of een ‘slordig’ huishouden, dan kwam hij niet voor een woning in aanmerking.¹⁸⁷ Eén jaar na de oplevering van de eerste woningen vroeg de gemeente aan ‘Vooruit’ om, *“in verband met de heersende woningnood ook aan niet-ENKA-personeel woningen te verhuren”*.¹⁸⁸ Hartogs ging akkoord met dit verzoek onder voorwaarde dat aan nette huurders werd verhuurd. Hij adviseerde om de goedkopere woningen aan de ‘eigen mensen’, toe te wijzen. Reservering van leegstand voor de ENKA vond hij ongewenst.¹⁸⁹ Op een verzoek van de gemeente Ede om inlichtingen over de afwijzing van een nieuwe huurder was de reactie van ‘Vooruit’: *“Elke woningaanvraag wordt met de meeste zorg onderzocht of deze wat betreft: huurbetaling, bewoning of invloed op de verdere bevolking ongewenst is. Aan hen die hieraan niet kunnen voldoen, verhuren wij geen woning.”*¹⁹⁰ Aan de zoon van raadslid De Klein (SDAP) werd geen woning geweigerd omdat hij: *“geen politieke neigingen”* had. Op verzoeken van de gemeente om voor armlastige inwoners een woning beschikbaar te stellen, werd door ‘Vooruit’ afwijzend gereageerd. In de jaren dertig, toen de leegstand zorgwekkende vormen had aangenomen, werden aanvragen voor een woning, toch bij herhaling afgewezen. Een verzoek van de gemeente Utrecht om 16 woningen beschikbaar te stellen voor sigarenmakers, werd afgewezen omdat men *ongunstige elementen in ‘de Bouw’* wilde vermijden.¹⁹¹ In dezelfde periode verhuurde ‘Vooruit’ aan de A.J.C.¹⁹² een woning omdat: *“A. Roseboom de secretaris van deze organisatie bestuurslid was van de Ziekenkas Ede en gunstig bekend stond”*.¹⁹³ Ook aan de meisjespadvindsters werd

¹⁸⁵ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 17, brief van “Vooruit” aan gemeente Ede, 28/9/1925.

¹⁸⁶ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, notulen woningbouwvereniging “Vooruit”, 19/5/1936. (het tuindorp was in de volksmond ‘de bouw’).

¹⁸⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23, correspondentie “Vooruit”.

¹⁸⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur inv.nr. 858, correspondentie gemeenteraad brief 16/6/1922.

¹⁸⁹ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23, correspondentie “Vooruit”, brief 10/10/1924.

¹⁹⁰ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 17, brief dd. 31/5/1928.

¹⁹¹ GAE, ENKA-Archief, nv. nr. 7, notulen woningbouwvereniging “Vooruit”, 30/3/1931.

¹⁹² De A.J.C.: de jongerenbeweging van de S.D.A.P.

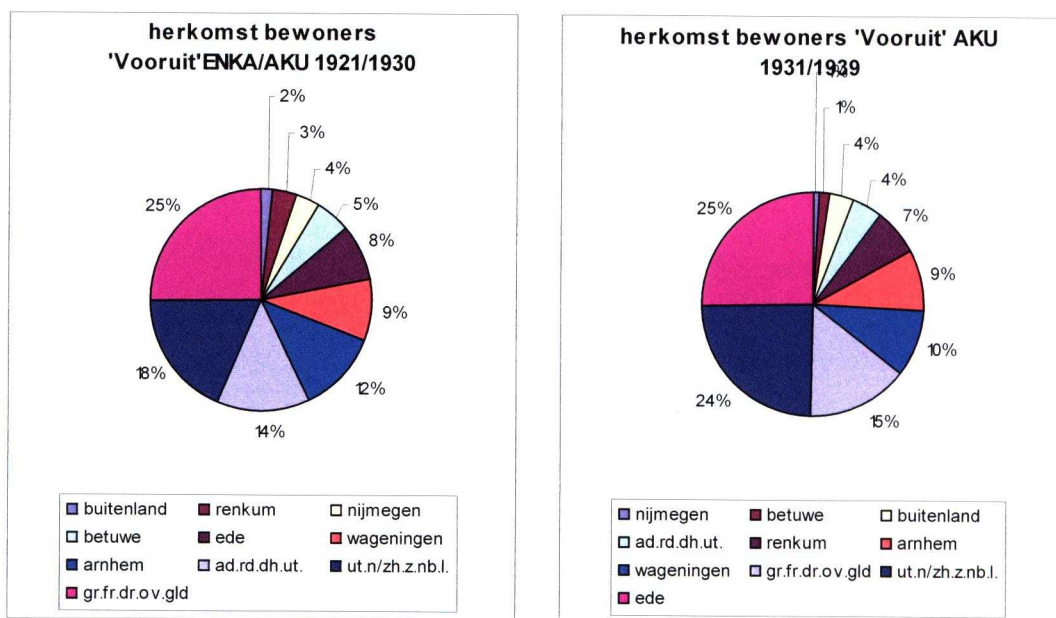
¹⁹³ GAE, ENKA-Archief, nv. nr. 21.

een woning verhuurd als vergaderruimte.¹⁹⁴ Van 1 maart 1937 tot 11 april 1938 was aan het Poortplein een woning beschikbaar voor bewoners aangewezen door het gemeentelijke armbestuur.

3.2 Herkomst van de bewoners van 'Vooruit'

Van 1919 tot 1939 hebben in de woningen in het tuindorp 960 gezinnen gewoond. Een aantal bewoners hield kostgangers, al dan niet met toestemming van de ENKA. Aan de hand van de namen van de hoofdbewoners, uit waarborgboeken van 'Vooruit', die werden vergeleken met het gemeentelijke persoonskaartenarchief, konden herkomst en levensovertuiging worden vastgesteld. Het persoonskaarten archief van de gemeente Ede is een reconstructie van het oorspronkelijke archief dat in 1942 door brand werd verwoest. In het onderzoek kon 94,4% van de bewoners van 'Vooruit' getraceerd worden. Om te voorkomen dat door de rationalisatie van het productieproces een vertekend beeld ontstaat, is 1930 als cesuur genomen.

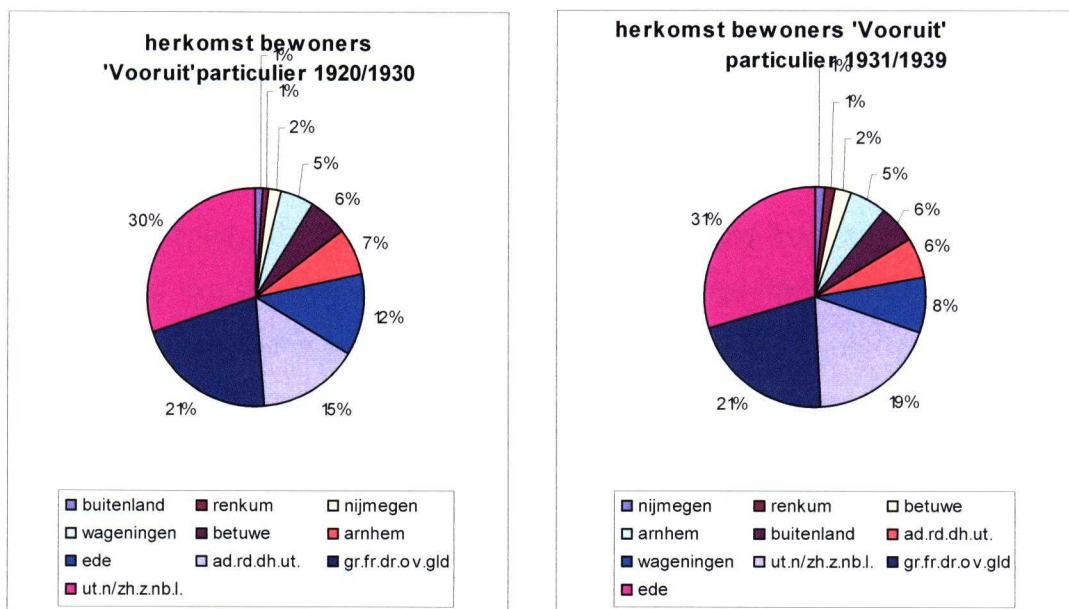
Herkomst bewoners van 'Vooruit' ENKA/AKU en particulier

Grafiek: 2.1: De herkomst van de bewoners van 'Vooruit' 1921/1939 ENKA/AKU en particulieren.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

¹⁹⁴ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 21, 'Vooruit' aan de inkoopcentrale 24/10/1932.

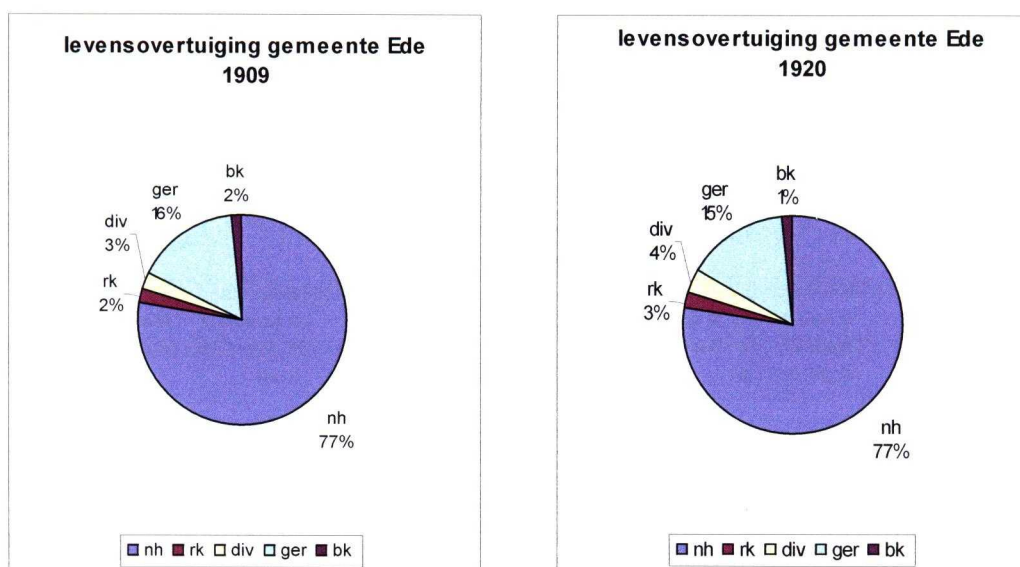

Grafiek: 2.2: De herkomst van de bewoners van 'Vooruit' 1921/1939 ENKA/AKU en particulieren.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

Opvallend is het relatief grote aantal gezinnen van ENKA-werknemers uit Arnhem, Wageningen en Renkum.¹⁹⁵ In de gemeenten Renkum en Wageningen waren in de onderzochte periode weinig arbeiderswoningen beschikbaar. Werknemers uit Arnhem hadden wellicht ervaring opgedaan in de Arnhemse kunstzijdefabriek.

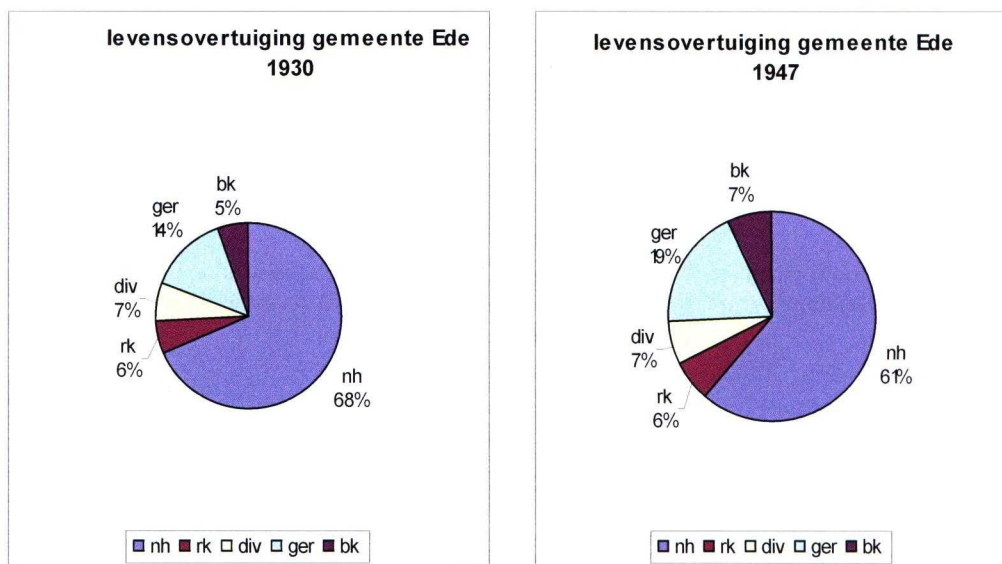
Levensovertuiging Gemeente Ede 1909/1947

Grafiek 2.3: De levensovertuiging in de gemeente Ede 1909 en 1920.

Bron: Beekink, E., Boonstra, O., Engelen, T., Knippenberg, H., *Nederland in verandering*, (2003)

¹⁹⁵ GAE, ENKA-Archief inv. nrs. 3 en 7 en persoonskaarten gemeente Ede.

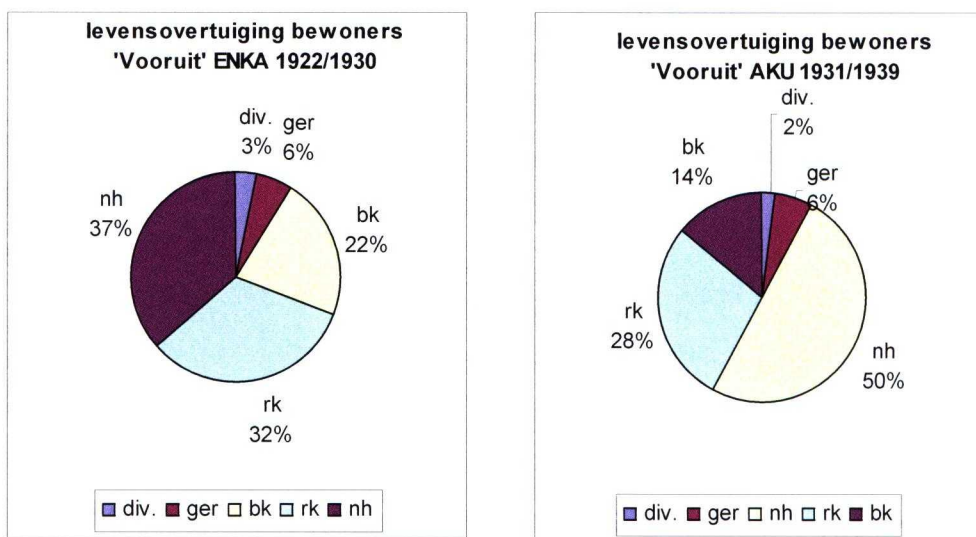

Grafiek 2.4: De levensovertuiging in de gemeente Ede 1910/1947

Bron: Beekink, E., Boonstra, O., Engelen, T., Knippenberg, H., *Nederland in verandering*, (2003)

Verklaring tekens: div. diversen, ger. Gereformeerd, nh. Nederlands Hervormd, rk Rooms Katholiek, bk. buitenkerkelijk.

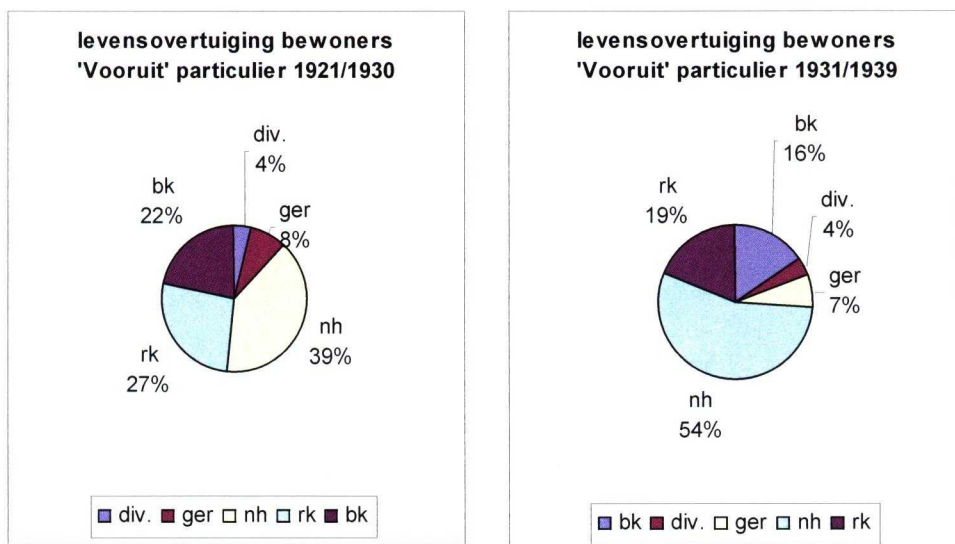
Levensovertuiging van de bewoners van 'Vooruit'

Grafiek : 2.5: De levensovertuiging van de bewoners van 'Vooruit' ENKA/AKU 1921/1939.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

Verklaring tekens: div. diversen, ger. Gereformeerd, nh. Nederlands Hervormd, rk Rooms Katholiek, bk. Buiten kerkelijk.

Grafiek : 2.6: De levensovertuiging van de bewoners van 'Vooruit' particulieren 1921/1939.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

Verklaring tekens: div. diversen, ger. Gereformeerd, nh. Nederlands Hervormd, rk Rooms Katholiek, bk Buitenkerkelijk.

Vergeleken met de overzichten van de gemeente Ede van 1909/1947, was het aantal rooms katholieke en buitenkerkelijke bewoners in het tuindorp hoog. Nederlands Hervormde gezinnen die afkomstig waren van buiten Ede vonden de Hervormde kerk in Ede streng. Hoewel zij over het algemeen ingeschreven bleven als lid, bezochten zij de kerk alleen bij doop en trouw, in een aantal gevallen werden zij lid van een ander kerkgenootschap.¹⁹⁶

Het verloop onder de bewoners van het tuindorp was groot, een deel van de populatie verhuisde binnen vijf jaar nadat zij de woning had betrokken. In de onderzochte periode verhuisden ook relatief veel gezinnen binnen het tuindorp.¹⁹⁷

Gedurende de jaren twintig was er veel animo voor de woningen. Vanaf 1929 veranderde deze situatie. Als gevolg van de economische crisis en de rationalisatie van het productieproces vielen er ontslagen bij de ENKA. Een deel van de bewoners van het tuindorp vertrok uit Ede, een andere categorie bewoners droomde van een vrijstaand huisje met een stukje grond. Op het moment dat, begin jaren dertig, in Ede-Dorp nieuwe wijkjes werden gebouwd, verhuisden zij van het tuindorp naar een nieuwe woning dichtbij het oude centrum van het dorp.¹⁹⁸ In deze periode was de

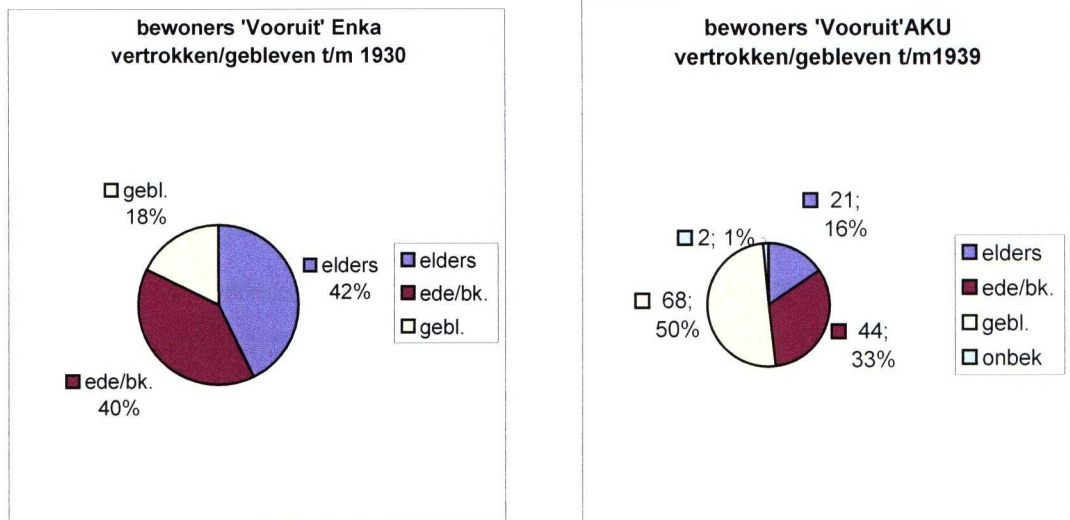
¹⁹⁶ Van de Bank, J.H., *Kudde in veelvoud*: de dooppraktijk werd in de jaren twintig van de 20^e eeuw herzien. Trouwe kerkgangers kregen direct toelating. Aan mensen die nooit in de kerk kwamen werd de doop geweigerd. Zie ook paragraaf 4.6 hoofdstuk 1.

¹⁹⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, notulen woningbouwvereniging "Vooruit", 16/03/1932.

¹⁹⁸ GAE, persoonskaarten. Eind jaren twintig begin jaren dertig verhuisden bewoners van 'Vooruit' naar nieuwe woningen in de bloemenbuurt, de Veenderweg en omgeving Stompekamp.

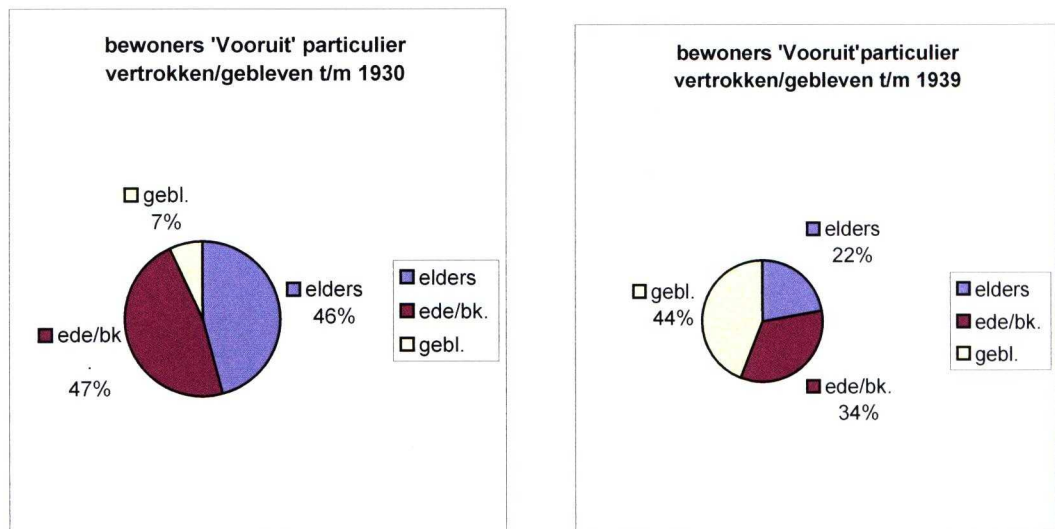
leegstand soms 30%. Aan het eind van de jaren dertig waren alle woningen in het tuindorp weer verhuurd.¹⁹⁹ Uit onderstaande grafieken blijkt dat bewoners die in beide periodes uit het tuindorp vertrokken veelal naar Ede of Bennekom verhuisden.

Een overzicht van het percentage verhuizingen van 1922-1939

Grafiek 2.8: Een overzicht van het percentage verhuizingen van 1921/1939.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

Grafiek 2.8: Een overzicht van het percentage verhuizingen van 1921/1939.

Bron: persoonskaartenarchief gemeente Ede en waarborgboeken 'Vooruit'.

Door de verhuizingen binnen Ede mengden de nieuwkomers zich met de oorspronkelijke bevolking van het dorp. Of zich hierbij problemen hebben

¹⁹⁹ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 7, niet verhuurd in: 1931: 77, 1933: 59, 1937: 30, 1939 alle woningen verhuurd.

voorgedaan blijkt niet uit politierapporten en de berichten in de plaatselijke pers. In zijn proefschrift uit 1938 constateerde Van Eck dat de ‘fabrieksgeest’ in het tuindorp oorzaak was van de uittocht van bewoners. Men wilde in zijn vrije tijd niet aan de fabriek herinnerd worden.²⁰⁰ Verder kwamen de halfsteense muren waaruit de woningen waren opgetrokken het leefklimaat niet ten goede. Hoewel dit waarschijnlijk goede redenen waren voor een verhuizing, is de ‘slechte’ naam die Ede-Zuid tot ver na de Tweede Wereldoorlog bij veel inwoners van Ede-Dorp had wellicht de hoofdoorzaak van vertrek.²⁰¹

3.3 Disciplinerings van de bewoners van ‘Vooruit’

Vanaf het moment dat de bewoners van het tuindorp hun nieuwe woningen betrokken, waren zij verplicht controle van een inspectrice te accepteren. De inspectrice werd door de ENKA benoemd en controleerde of de woningen ‘netjes’ werden bewoond. In de jaren twintig en dertig was mejuffrouw Meijerink inspectrice en in deze functie aanwezig bij de bestuursvergaderingen van ‘Vooruit’. Werd een woning niet volgens de regels bewoond, dan kreeg de bewoner een waarschuwing. Na herhaalde waarschuwingen kon een huurder uit zijn huis worden gezet.²⁰² Op het moment dat er grote huurachterstanden waren van huurders die niet bij de ENKA werkten, controleerde mejuffrouw Meijerink of deze bewoners al dan niet werkloos waren.²⁰³ Huurachterstanden van ENKA-medewerkers werden met het loon verrekend. Voor huurders die een beroep deden op de gemeentelijke armenzorg, zorgde de gemeente gedurende dertien weken voor aanvulling van de huur. In 1938 werd de gemeentelijke aanvulling van de huur beëindigd omdat de nieuwe burgemeester weigerde garantieverklaringen af te geven voor kandidaat huurders.²⁰⁴ Uit gesprekken die ik met vroegere bewoners heb gevoerd, kreeg ik de indruk dat zij de controles van hun woningen niet als hinderlijk hebben ervaren. Eén van de dames vond het zelfs een eer wanneer juffrouw Meijerink geen aanmerkingen maakte op haar huishouding.²⁰⁵

Om de brandveiligheid te vergroten beschikte het tuindorp tussen 1926 en 1930 over

²⁰⁰ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 129 – 132.

²⁰¹ In de onderzochte periode wordt door bewoners van Ede voortdurend gewezen op de slechte naam van Ede Zuid. De reden van dit vooroordeel is niet te achterhalen. Wellicht is angst voor de ‘vreemde’ inwoners één van de oorzaken.

²⁰² GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 23, in de onderzochte periode zijn enkele gezinnen uit hun huis gezet. Redenen: huurschuld of slecht gedrag.

²⁰³ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 7, notulen ‘Vooruit’, 16/03/1932.

²⁰⁴ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 7 brief aan ‘Vooruit’ 7/01/1938, in 1938 volgde dhr. L.R.Middelberg burgemeester Creutz op als burgemeester van Ede.

²⁰⁵ Negen interviews met vroegere bewoners van de woningbouw ‘Vooruit’.

een eigen vrijwillige brandweer. Bij kleine branden (schoorsteenbranden kwamen vaak voor) verleende deze eenheid als eerste assistentie. Bij grotere calamiteiten werd zij bijgestaan door brandweerkorpsen van de ENKA en de gemeente.²⁰⁶ Het benodigde materiaal was door de ENKA ter beschikking gesteld. Als gevolg van de leegstand van de woningen, werd de brandweer in 1931 opgeheven.

Hoewel er in de gemeenteraad herhaaldelijk werd gesproken over vernielingen die in het tuindorp werden aangericht, waren in de lokale pers en in de politierapporten, de meldingen van vandalisme in het tuindorp en in Ede-Dorp nagenoeg gelijk.²⁰⁷ Op verzoek van woningbouwvereniging ‘Vooruit’ onderzocht hoofdagent Van den Brink, de wijkagent van Ede-Zuid, in 1930 vernielingen door jongeren in een woning van ‘Vooruit’. Hij bracht rapport uit aan de woningbouwvereniging, die de ouders van de vanden in dop aansprakelijk stelde. De ouders betaalden schadevergoeding en hiermee was de zaak gesloten.²⁰⁸

In zijn onderzoek uit 1938 constateerde Van Eck dat het ontwikkelingspeil van de populatie van het tuindorp niet hoog was. Hij constateerde dat de gezinnen individueel waren ingesteld, maar *“wanneer de gewoonten van een gezin niet overeenkwamen met het geijkte patroon, was er ruzie.”*

Afbeelding 2.1 Het hofje in het eerste complex anno 2007

Volgens Van Eck namen bewoners die afkomstig waren van het platteland de stedelijke gebruiken van hun burens over. Zij richtten hun huizen mooi in en hun kinderen droegen schoenen en betere kleding dan voorheen. De kinderen van

²⁰⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1273, Edesche Courant 24/03/1928,

²⁰⁷ GAE, Diverse plaatselijke kranten uit de periode 1928-1939.

²⁰⁸ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 23.

vakarbeiders en toezichhouders gingen naar de ULO of naar de ambachtsschool.²⁰⁹ Ondanks het onderlinge verschil in herkomst en levensovertuiging waren veel bewoners van het tuindorp lid van de ontspanningsverenigingen die op initiatief van de ENKA werden opgericht.²¹⁰

4 **Disciplineren en sociale zorg voor de werknemers van de ENKA**

Om beschadiging van de kunstzijde te voorkomen waren orde en netheid in de kunstzijdefabriek van groot belang. De werkruimten in de fabriek werden zorgvuldig schoongehouden en de vrouwelijke werknemers waren verplicht om witte jurken te dragen. Om beschadiging van de fijne garens te voorkomen, werden de nagels van de meisjes één keer per veertien dagen door een pedicure behandeld.

Het regime in de fabriek was streng. Tijdens het werk mochten werknemers niet met elkaar praten, gesprekken over politiek en de vakbeweging waren verboden, wie de regels overtrad kreeg boete.²¹¹ Bezoek aan het toilet kostte één cent, voor de schafttijd waren precies 20 minuten uitgetrokken en kwam een werknemer te laat, dan betaalde hij of zij een kwartje. De boetekas kwam ten goede aan een ondersteuningsfonds voor zieke werknemers. In de bussen en de treinen die de werknemers van en naar de fabriek brachten, had elk meisje een genummerde vaste plaats.²¹²

Hartogs verwachtte van zijn personeel honderd procent inzet. Hij controleerde alles, er mocht niets gebeuren zonder zijn toestemming. Met de voorgedrukte formulieren die voor alle aan- en verkopen (en voor de verenigingsactiviteiten) moesten worden ingevuld, hield hij de gang van zaken in het oog.²¹³

Door de introductie van verschillende werktijden voor mannen en vrouwen, probeerde Hartogs onderling contact tussen de werknemers van de fabriek te voorkomen. Dat deze actie mislukte, blijkt uit het feit dat tussen de werknemers van de ENKA in de onderzochte periode een flink aantal huwelijken werd gesloten. Zelfs enkele meisjes uit het internaat in het 'Parkhotel' trouwden met hun collega's van de fabriek of met inwoners van Ede die niet bij de ENKA werkten.²¹⁴

Alle bovenomschreven maatregelen dienden een driedelig doel. Enerzijds probeerde de bedrijfsleiding door een efficiënte bedrijfsvoering een goede naam als werkgever

²⁰⁹ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 129.

²¹⁰ In de ledenlijsten van de verenigingen komen veel namen voor van bewoners van 'Vooruit'.

²¹¹ Schweitzer, R., *75 Jaren viscose textielgaren uit Ede*, 18.

²¹² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. jubileum nr. 'De Spindop'.

²¹³ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 5, bekendmaking formulieren alle bestellingen.

²¹⁴ GAE, ENKA-Archief, inv. nrs. 3 en 7 en persoonskaarten gemeente Ede, 'De Spindop', 16/01/1947.

op te bouwen, anderzijds werden er maatregelen getroffen die kenmerkend waren voor het beschavingsoffensief dat gericht was op de zedelijke verheffing van de mindere standen, last but not least, probeerde de directie de productie zo hoog mogelijk te houden.

4.1 Sociale zorg

Zes zusters van St. Barbara zwaaiden in het Parkhotel de scepter over de fabrieksmeisjes. Met de directie van de ENKA was afgesproken dat de meisjes, hoewel zij kostgeld betaalden, verplicht waren om mee te helpen in de huishouding. Volgens de ENKA directie was het belangrijk dat de huishoudelijke capaciteiten van haar fabrieksmeisjes zo werden ontwikkeld dat een goede opvoeding gewaarborgd was. Zelfs in hun schaarse vrije tijd werden de meisjes streng bewaakt.²¹⁵

Om de vrouwelijke werknemers huishoudelijke vaardigheden bij te brengen, werden eind jaren twintig in dorpen rond Nijmegen en in de Betuwe lessen in kostuumnaaien gegeven. Voor werkneemsters die een cursus trouw bezochten, droeg de ENKA bij in de kosten.²¹⁶ Er was de directie van de ENKA veel aan gelegen om de vooroordelen tegen fabrieksmeisjes die bij veel inwoners van Ede leefden, te weerleggen.

In de jaren twintig was de ENKA één van de weinige fabrieken waar een meisje dat ongehuwd zwanger werd, mocht blijven werken tot zeven maanden voor de bevalling. Een meisje mocht, als ze ongehuwd bleef, op het moment dat haar baby twee maanden oud was, haar werkplek weer innemen. Volgens een ex-werkneemster was dit bijzonder sociaal. Bij geen enkele, haar bekende fabriek werd zo goed voor een ongehuwde moeder gezorgd.²¹⁷

In 1917 stelde Hartogs aan de Raad van Commissarissen voor om een pensioenfonds op te richten.²¹⁸ Hoewel het voorstel in principe werd goedgekeurd, liet de instelling van een pensioenfonds tot mei 1929 op zich wachten. In dat jaar werd op last van Hartogs door de ENKA een bedrag van f. 600.000, - uit haar vermogen afgezonderd voor de stichting van een 'ENKA pensioenfonds'.²¹⁹ Tot 1929 regelde de directie de zorg voor weduwen, wezen en pensioengerechtigden. Voor werknemers die door een ongeval tijdelijk arbeidsongeschikt waren, vulde de ENKA het loon aan tot 100%.²²⁰ Van de werknemers van de ENKA werd verwacht dat ze hun dochters naar de

²¹⁵ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 58, correspondentie ENKA-directie/ zusters Heilige Jozef.

²¹⁶ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 24, brief van mej. Meijerink, betreffende lessen kostuumnaaien

²¹⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 26, historie nr. 0788, interview met werkneemster uit Groesbeek.

²¹⁸ ENKA-Archief Arnhem, vergadering van de Raad van Commissarissen 16/11/1917.

²¹⁹ *Vijf en twintig jaar zijde*, Arnhem, 1938.

²²⁰ Klaverstijn, B., *Samentwijken*, 179.

fabriek stuurden. Bovendien waren zij verplicht om de geboorte van een kind bij de burgerlijke stand en op het kantoor van de fabriek aan te geven.²²¹ Kinderen die op de verjaardag van Hartogs werden geboren kregen de studiekosten na het lager onderwijs vergoed.²²²

In de jaren twintig werd veel gedaan aan zorg voor het personeel en maatregelen die de band met de onderneming bevorderden. Op initiatief van Hartogs werden in Arnhem en Ede fabrieksverenigingen opgericht waarvoor hij royaal subsidie verstrekke.²²³ Hartogs, die zelf kinderloos was, had een zwak voor de kinderen van zijn werknemers. In de jaren twintig werden in de ‘Reehorst’ geweldige sinterklaasfeesten voor de kinderen van het personeel gevierd.²²⁴

5 De gezondheidszorg bij de ENKA

In de eerste jaren na de oprichting van de ENKA waren er in Arnhem problemen met chemische stoffen en zwavelverbindingen. Korte tijd na de opening van de fabriek in Arnhem werd onder leiding van een huisarts een medische dienst opgezet.²²⁵

Tijdens de raadsvergadering van 8 augustus 1924, stelde De Klein, (SDAP) in een motie tegen de zondagsarbeid dat de atmosfeer in de fabriek in Ede zeer te wensen overliet. Er zou sprake zijn van zenuwinzinkingen bij jonge meisjes die moesten werken in een vergiftigde atmosfeer.²²⁶

In Ede waren de arbeidsomstandigheden in een aantal afdelingen inderdaad niet goed. Hoewel de werknemers beschermende kleding droegen, was de lucht ongezond. De open, met loog gevulde bakken waarin de cellulose werd gedrenkt, waren gevaarlijk. Gassen die vrijkwamen uit de open spinmachines, veroorzaakten oogproblemen bij de spinners.²²⁷ Door het afdichten van de spinmachines en het plaatsen van afzuiginstallaties werd het probleem van de ‘spinogen’ voor een deel opgelost.

Stan Poppe, in de jaren twintig belastingontvanger in Ede, herinnerde zich dat munten die afkomstig waren van de arbeiders van de ENKA zwart in plaats van zilverkleurig waren.²²⁸ Hij vroeg zich af of het mogelijk was, dat ook de longen van de arbeiders door de chemische processen waren aangetast. Voor zover bekend is in de onderzochte periode geen onderzoek naar de gezondheid van de werknemers in de

²²¹ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 85.

²²² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 14, Spindop, 26/10/1960.

²²³ Zie onderdeel verenigingen.

²²⁴ Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, (Arnhem, 1986)

²²⁵ Klaverstijn, B., *Samentwijnen*. 178.

²²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 518, raadsnotulen, 8/08/1924.

²²⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 26, historische artikelen Nieuwsboom, 1988-1998, nr. 693.

²²⁸ Poppe, S., *Herinneringen aan Ede*.

kunstzijdefabriek ingesteld.

In 1925 werd dr. Heimans bij de ENKA in Ede aangesteld als bedrijfsarts met het recht een eigen praktijk te mogen voeren.²²⁹ Op dat moment waren slechts enkele bedrijfsartsen in Nederlandse bedrijven werkzaam.²³⁰ Heimans leverde een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de arbeidsomstandigheden van de werknemers.²³¹ Hij startte een bedrijfsgeneeskundige dienst met een voor die tijd moderne verband- en onderzoekskamer. Voor het personeel van de fabriek en voor particulieren organiseerde en verzorgde hij EHBO-cursussen.²³²

Niet alleen voor de werknemers van de ENKA zette Heimans zich in, ook de inwoners van Ede hebben veel aan hem te danken. Als één van de initiatiefnemers van het zwembad leverde hij een belangrijke bijdrage aan de lichamelijke opvoeding van de jeugd. Hij had bestuursfuncties bij de Edese Scholenvereniging, en de Maatschappij Tot Nut van het Algemeen in Ede. Mensen met talent, als de zoon van hoofdportier Krebbers, stimuleerde hij om een opleiding aan het conservatorium te volgen.²³³ Voor een dochter van een werknemer zorgde hij dat ze het werk kreeg waarvoor ze was opgeleid. Als bedrijfsarts was hij streng maar rechtvaardig. Wie echt ziek was kon op zijn steun rekenen, een ziekte voorwenden deed een werknemer maar één keer.

Omdat door oorlogshandelingen een groot deel van het archiefmateriaal in Arnhem verloren is gegaan, was het niet mogelijke inzicht te krijgen in gezondheidsproblemen die mogelijk veroorzaakt werden door de ongezonde werkomstandigheden bij de ENKA.

²²⁹ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 14, Spindop, 16/08/1963.

²³⁰ Bij de Philipsfabrieken in Eindhoven was sinds 1910 een bedrijfsarts actief.

²³¹ .Schweitzer, R., *75 Jaren viscose textielgaren uit Ede*, 21.

²³² GAE, Edesche Courant, bericht geslaagden van de ENKA EHBO cursus.

²³³ GAE, ENKA-Archief , inv. nr. 26, historieartikelen Nieuwsboom, 1988-1998, nr. 0693

²³³ Dr. Heimans bedacht een oplossing voor de dochter van zijn patiënte waardoor deze jonge vrouw het beroep kon gaan uitoefenen waarvoor ze was opgeleid.

HOOFDSTUK 3

1 **Cultuur en ontspanning op initiatief van de ENKA**

1.1 **Het Jachthuis de 'Reehorst'**

In 1885 liet G.W. graaf van Rechteren-Appeltern een villa in Zwitserse stijl bouwen op een terrein van ruim zes hectaren aan de westkant van de Grintweg van Ede naar Bennenkom. Zeven jaar later werd de villa, de 'Reehorst' verkocht aan een vereniging voor verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders. Plannen om de villa in te richten als verpleeghuis werden niet gerealiseerd omdat het huis in de directe omgeving van een spoorbaan lag. Korte tijd later werd de 'Reehorst' verkocht aan Jhr. O.E.G. Quarles van Ufford.²³⁴ Op het moment dat de 'Reehorst' op 8 november 1921 werd geveild stond de villa al jaren leeg. De kavel die bestond uit: "*Het Grootte huis met Koetshuis, Stalling, Schuur, Erf, Tuin en Park, groot 2 hectaren en 25 aren 40 centiaren en bouwterrein en bos 4 hectaren en 49 aren*" werd gekocht door Hartogs en kwam zo in handen van de ENKA.²³⁵

1.2 **Een andere bestemming voor de 'Reehorst'**

In eerste instantie werd de 'Reehorst' gebruikt als huisvesting voor technici voor de nieuwe kunstzijdefabriek die van buiten de regio waren aangetrokken. Nadat deze werknemers met hun gezin een woning van 'Vooruit' konden betrekken, kreeg het gebouw een nieuwe bestemming.

Na een grondige restauratie werd de 'Reehorst' in maart 1925 in gebruik genomen als verenigings- en ontspanningsgebouw voor het ENKA-personeel. In het gebouw werden een toneel annex filmzaal, met plaats voor ongeveer honderd personen, een vergaderruimte en een conciërgewoning gerealiseerd. Op de terreinen achter de 'Reehorst' maakten de moestuinen plaats voor een voetbalveld en een atletiekbaan. Een paardenstal deed dienst als kleedruimte. Voor de opening van het nieuwe verenigingsgebouw was de belangstelling zo groot, dat er drie avonden nodig waren om alle ENKA-medewerkers de gelegenheid te geven het feest bij te wonen.²³⁶

Het beheer van de 'Reehorst' werd in handen gelegd van een commissie bestaande uit drie personeelsleden van de ENKA. Deze commissie regelde de verhuur van de lokalen (*in principe nooit aan derden, tenzij uitgenodigd*).²³⁷ Zij stimuleerde bovendien het club- en verenigingsleven voor het personeel en beheerde de subsidies

²³⁴ Nijenhuis, H.J., *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp*, 41.

²³⁵ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 27.

²³⁶ *25 Jaar ENKA zijde*, 1938.

²³⁷ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 16, bespreking 29/12/1924, vaststelling taken commissie.

die de directie aan de verenigingen verleende. Verder controleerde de commissie de ENKA- verenigingen op het naleven van de algemene regels. Bij de verenigingen mochten geen leden worden aangenomen die niet bij de ENKA werkten, (met uitzondering van familieleden van de werknemers).²³⁸ In de ‘Algemene bepalingen betreffende de ‘Reehorst’ stond: *“Het gebouw met bijbehorende terreinen is beschikbaar ter ontwikkeling en ontspanning van ENKA-personeel”*.

Afbeelding 3.1: Jachthuis de ‘Reehorst’. Bron: GAE

Nieuwe en bestaande ENKA-verenigingen maakten enthousiast gebruik van het verenigingsgebouw. Voor personeelsleden (van de ENKA) werden verschillende cursussen aangeboden. Enkele voorbeelden: Ir. Van Schaik, directeur van ENKA Ede, gaf een cursus staatsinrichting, dr. Heimans verzorgde verband- en E.H.B.O. lessen en het administratieve personeel kon steno- en typelessen volgen. In de toneelzaal werden door de ENKA-verenigingen culturele avonden en uitvoeringen gehouden.

Op 27 april 1925 verleende de gemeente aan de ‘Reehorst’ een vergunning voor het geven van bioscoopvoorstellingen.²³⁹ Voor de ENKA werknemers waren de filmvoorstellingen een belangrijke vorm van vertier. Er werd gebruik gemaakt van een primitieve filmprojector met een projectiescherm dat, om brand te voorkomen, tijdens de voorstellingen met water werd begoten. Hoewel de bezoekers op de eerste rij van tijd tot tijd een nat pak kregen, was er veel belangstelling voor de wekelijkse filmvoorstelling. Een strijkje van ENKA-personeelsleden zorgde voor de begeleiding

²³⁸ GAE, Enka-Archief, inv. nr.16, algemene bepalingen betreffende de ‘Reehorst’.

²³⁹ GAE, Enka-Archief, inv. nr.19.

van de 'stomme' films. Bij de feestavonden die met grote regelmaat werden gehouden, fungeerde dit strikje als dansorkest.²⁴⁰

Op de aangevraagde drankvergunning, werd 7 mei 1925 door B&W van Ede afwijzend beschikt.²⁴¹ Een week later, op 14 mei 1925, kreeg de 'Reehorst' alsnog een vergunning voor de verkoop van alcoholhoudende drank.²⁴² Hoewel er geen schriftelijk bewijs is gevonden, is de tussenkomst van burgemeester Creutz in deze kwestie waarschijnlijk.²⁴³

Uit de correspondentie blijkt dat het gemeentebestuur ook vergunningen verstrekte voor een bal aan het eind van een feestavond. Eind jaren twintig was een vergunning op zaterdag geldig tot 12 uur. Zo gaf het cabaret Max van Gelder ter gelegenheid van het viscose jubileum in 1927 een voorstelling in de 'Reehorst'. Voor het bal na de voorstelling was aan de vergunning de mededeling toegevoegd: "*in geen geval later dan 12 uur*". Uit deze voorwaarde blijkt dat in de gemeente Ede, aan het einde van de jaren twintig, nog streng de hand werd gehouden aan de zondagsheiliging.

De verschillende ENKA verenigingen maakten regelmatig gebruik van de 'Reehorst' voor feestavonden met 'bal na'. Zo werkten aan een feestavond ter herdenking van het tweejarige bestaan van de 'Reehorst' in 1927 de volgende verenigingen mee: de ENKA-Harmonie, het ENKA's Mannenkoor, de Toneelvereniging ENKA, de mandolineclub Crescendo en de Ren & Toerclub ENKA. Het bal na afloop duurde tot 12 uur.²⁴⁴

1.3 De nieuwe 'Reehorst'

Eind jaren twintig werd duidelijk dat de 'Reehorst' niet meer voldeed aan de eisen die aan een modern theater werden gesteld. Dr. Hartogs onderkende het probleem en schreef tijdens een feestavond in 1929 op een muur van de 'Reehorst': *f. 60.000, - goed voor de bouw van een nieuwe 'Reehorst'*.²⁴⁵

In 1930 werd het oude jachthuis afgebroken. Hiervoor in de plaats kwam een nieuwe moderne schouwburg annex bioscoop, wederom ontworpen door Jhr. v.d. Bosch. De nieuwe 'Reehorst' was een imposant pand met: een bioscoop annex schouwburgzaal met 630 zitplaatsen, op parterre een gymnastieklokaal met daarboven een muziek- annex danszaal. Op de bovenverdieping bevonden zich

²⁴⁰ 25 Jaar ENKA zijde, 1913-1938, z.p.

²⁴¹ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 19.

²⁴² GAE, Reehorst-Archief, inv. nr. 2.

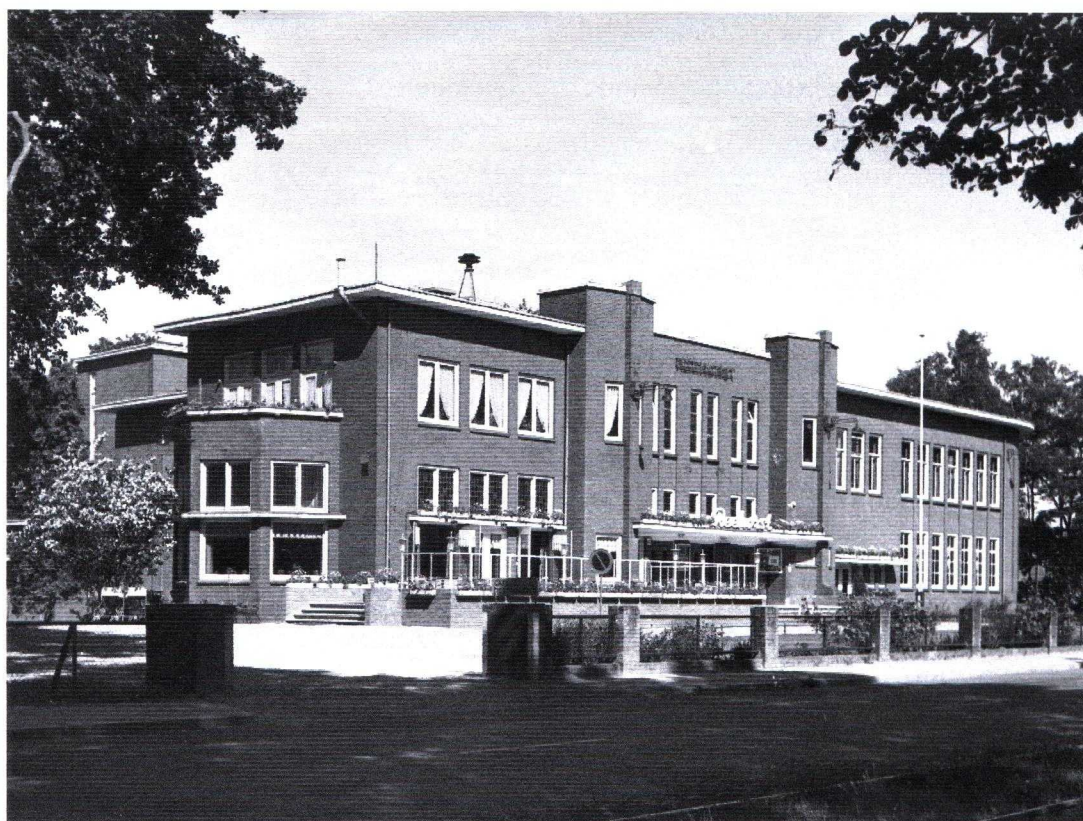
²⁴³ De vergunningen waren getekend door het hoofd van de politie, in de persoon van de burgemeester.

²⁴⁴ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 18.

²⁴⁵ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 12 'De Spindop' 1 december 1949.

verder een schaakkamer en kleine zalen voor vergaderingen, cursussen en lezingen. Het nieuwe restaurant met brede terrassen aan de voorzijde, maakte de accommodatie compleet. In de schouwburgzaal was een goede geluidsinstallatie, een toneel met een regengordijn en een elektrisch brandscherm. De kleedkamers en het toneel waren voorzien van de modernste snufjes. Voor de filmprojecties was een moderne installatie aangeschaft. Volgens de lokale pers was de 'Reehorst' de grootste schouwburg in de omgeving en een aanwinst voor Ede.²⁴⁶ Voor het kaderpersoneel van de AKU en belangstellenden van buiten, werden de tennisbanen en de theetuin gerenoveerd. Op warme zomeravonden was er van tijd tot tijd bal champêtre op de tennisbaan.²⁴⁷

Als gevolg van de economische crisis moest er echter ook bezuinigd worden op de inrichting van de nieuwe 'Reehorst'. Er was geen geld voor een passende inrichting met mooie meubelen en luxe zaalverlichting. Als oplossing maakten de echtgenotes van enkele personeelsleden lampenkappen. Dankzij vrijwilligers kon de nieuwe 'Reehorst' op 5 april 1930 met een groots feest worden geopend. In de loop van de jaren dertig werden in de grote zaal alsnog beklede, opklapbare stoelen geplaatst.

Afbeelding 3.2: De nieuwe 'Reehorst'. Bron: GAE.

²⁴⁶ GAE, Edesche Courant, 12/04/1930.

²⁴⁷ 25 Jaar ENKA zijde, 1913-1938, z.p.

Voor de nieuwe 'Reehorst' werden de algemene voorschriften betreffende de 'Reehorst' uit 1924 minder streng gehandhaafd. De tennisbanen vielen zelfs geheel buiten deze regeling. Kennelijk golden voor het hogere kader en hun introducés andere regels.²⁴⁸

Omdat, als gevolg van de reorganisatie bij de AKU, vanaf eind jaren twintig het personeelsbestand terugliep, waren er minder activiteiten van de ENKA-verenigingen. In de gemeente was echter grote behoefte aan accommodatie waar verenigingen uitvoeringen en voorstellingen konden geven. Om een exploitatietekort te voorkomen besloot de directie van de AKU de 'Reehorst' ook aan derden te verhuren. Vanaf dat moment was een nieuwe vorm van beheer voor de 'Reehorst' noodzakelijk. De exploitatie van het gebouw werd overgedragen aan de N.V. Vereenigd Industrieel bezit No. 6. De aandelen van de 'Reehorst' bleven in handen van de AKU met de vermelding dat: "*de ontspanning van het AKU personeel niet in gedrang zou komen*".²⁴⁹

2 Programmamering van de filmvoorstellingen

In de geraadpleegde archieven is weinig materiaal gevonden dat een compleet beeld geeft van de films die in de onderzochte periode werden vertoond. In een interview in de 'Spindop' noemde administrateur Teunissen, (in de jaren dertig werkzaam bij de 'Reehorst'), Jordaan films als 'De Jantjes', voorts het Monster van Frankenstein, films van Charlie Chaplin en Russische films.²⁵⁰

Ondanks de spaarzame bronnen is getracht het filmaanbod te reconstrueren op basis van advertenties in de Edesche Courant. Enkele films uit het winterprogramma van de 'Reehorst' 1930/1931: Londense Nachten, De leugen van Nina Petrowa, Wolga-Wolga, De Graaf de Monte Cristo en De witte Duivel. Wat opvalt, is dat er in deze periode geen Hollywoodfilms op het programma stonden. In hetzelfde overzicht werd aangekondigd dat het programma met enkele cultuurfilms zou worden uitgebreid. In het overzicht van 1930/1931 werd ook vermeld dat in het bijprogramma voor het eerst "Hollands Nieuws" van de filmfabriek "Polygoon" te Haarlem zou worden vertoond. De voorstellingen werden nog altijd muzikaal begeleid door het ENKA-strijkje. In het nieuwe 'Reehorst' theater werden films vertoond op zaterdag, zondag en op maandag of dinsdag.²⁵¹

²⁴⁸ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 19.

²⁴⁹ GAE, Reehorst-Archief, inv. nr.2.

²⁵⁰ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 12, jubileumnummer 'De Spindop'.

²⁵¹ GAE, Diverse advertenties in de Edesche Courant vanaf 1930.

1 ^e rij balcon	f. 0,75
Overige plaatsen balkon	f. 0,50
Zaal	f. 0,30

Tabel 3.1: Een prijslijst van de ‘Reehorst’ voor filmvoorstellingen in de periode 1930/1931.

Bron: GAE. Reehorst-Archief, inv. nr. 2.

In het nieuwe theater waren alle inwoners van Ede welkom. In de voorgaande jaren was de kleine concertzaal ‘Buitenlust’, de enige accommodatie voor uitvoeringen en voorstellingen. In ‘Buitenlust’ speelden de militaire toneelverenigingen ‘Advendo’ en ‘Het Heidebloempje’ blijspelen voor uitverkochte zalen. Volgens Nijenhuis was het Edese publiek weinig gewend op cultureel gebied.²⁵²

Uit wekelijkse advertenties in de lokale krant van het Luxor filmtheater en Musis Sacrum in Arnhem, wordt duidelijk dat de Edenaren vóór 1930 voor voorstellingen van enig niveau, aangewezen waren op het culturele aanbod in Arnhem.²⁵³

2.1 Programmering van de toneel- en amusementsvoorstellingen

Na de opening van de nieuwe Reehorst’ kon het publiek intekenen op een abonnement voor een serie voorstellingen die in de winter werden gegeven. In de jaren dertig was er veel belangstelling voor deze vorm van amusement. Elke week werden vanuit een auto, in de buitendorpen kaarten voor de voorstellingen verkocht.²⁵⁴ Bekende toneelgezelschappen met nationaal bekende acteurs en actrices traden op in het nieuwe theater. Enkele voorbeelden: Het Hofstadtheater met Eduard Verkade, De Arnhemse Orkestvereniging, Het Schouwtoneel van J. Musch met de voorstelling ‘Eva Bonheur’, met in de hoofdrollen: Esther de Boer-van Rijk en Ko Arnoldi, ‘Het Chinese Landhuis’ met Albert van Dalsum en Sara Heyblom, ‘De Vrek’ van Molière met Jan Musch in de titelrol. Volgens de recensies in de lokale krant waren deze voorstellingen in de meeste gevallen uitverkocht.²⁵⁵

In zijn interview in de ‘Spindop’ vertelde Teunissen dat beroemde acteurs als Louis Saalborn, Fien de la Mar, Johan Kaart en Aaf Bouber tot de vaste bespelers van het ‘Reehorst’ toneel behoorden. De ‘Reehorst’ was door de goede accommodatie bij acteurs bijzonder populair.²⁵⁶

²⁵² Nijenhuis, H.J. *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp*, 98.

²⁵³ GAE, Edesche Courant, advertenties in de jaren twintig.

²⁵⁴ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 12 ‘*De Spindop*’ 1947.

²⁵⁵ GAE, Edesche Courant, advertenties en recensies vanaf 1930.

²⁵⁶ GAE, Enka-Archief, inv. nr. 12, *Jubileumnummer ‘De Spindop’*.

Naast de ENKA-verenigingen maakte ook de plaatselijke verenigingen veelvuldig gebruik van de nieuwe 'Reehorst'. Uitvoeringen en demonstraties werden opgeluisterd door een bekende cabaretier of door de officiers toneelvereniging 'De Heideroosjes'. De ENKA jazzband 'Mexicaanse Hond' verleende medewerking bij het traditionele 'bal na' van uitvoeringen en voorstellingen van deze verenigingen.

3 Het zwembad

3.1 Voorbereidingen

Tijdens de raadsvergadering van 13 februari 1925 diende De Klein (SDAP) een motie in waarbij B&W werden uitgenodigd voor een overleg met het Groene Kruis. Onderwerp van dit gesprek zou de opzet zijn van een bad- en zweminrichting in Ede, "*waar de hele gemeente gebruik van kan maken*". Op dat moment bestond er al een commissie van particulieren, die ervan overtuigd was dat voor de stichting van een zwembad offers moesten worden gebracht. Dinger (Onafh.), die tevens voorzitter was van deze commissie, stelde voor om tevens in de motie vast te leggen dat: "*De raad van oordeel is dat een bad- en zweminrichting gewenst is*". De motie van De Klein werd aangenomen met 13 stemmen voor en de stemmen van een deel van de behoudende raadsleden tegen.²⁵⁷ Ondanks alle goede bedoelingen bleek in april 1926 dat het oprichtingscomité, onder aanvoering van Dinger, de fondsen voor het nieuwe zwembad niet rond kreeg. Men besloot de gemaakte onkosten gezamenlijk te betalen tot f. 200, -. Een nieuw plan om de bouw van een zwembad te combineren met een verenigingsgebouw voor de ijsclub, werd door de leden van de ijsclub verworpen.

Dinger, als voorzitter van het oprichtingscomité voor het zwembad, zat niet bij de pakken neer. Hij nam contact op met de directie van de AKU die zich welwillend opstelde. De kunstzijdefabriek stelde, voor een gering bedrag, een stuk grond aan de Parallelweg ter beschikking en bovendien kreeg het comité de toezegging dat de ENKA gratis warm water aan het zwembad zou leveren.²⁵⁸

Op 21 februari 1930 dienden B&W van Ede een voorstel in waarbij garantie van de raad werd gevraagd voor de rente en aflossing van een obligatielening die door het oprichtingscomité voor een zwembad was uitgeschreven. In de bijgaande begroting waren subsidies van de AKU en van Defensie opgenomen. In dit voorstel was nog sprake van een bad- en zweminrichting. Het raadslid Heij (CHU) merkte op dat steun aan een zwembad in Ede niet aan de orde kon zijn omdat de gemeente al steun

²⁵⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 494, raadsnotulen, 13/02/1925.

²⁵⁸ GAE, Edesche Courant, 28/04/1926.

verleende aan een zweminrichting in Veenendaal. Uiteindelijk besloot de raad, met vijftien stemmen voor en vier stemmen tegen, dat geen garantie maar steun zou worden verleend aan de oprichting van een zwembad.²⁵⁹ Na een aantal vergaderingen besloot de gemeenteraad uiteindelijk bij te dragen in de kosten van een exploitatietekort.

Tijdens een openbare vergadering van het oprichtingscomité op 10 maart 1931, waarbij ook een lid van het hoofdbestuur van de Nederlandse Zwembond aanwezig was, werden de plannen voor de bouw van het nieuwe zwembad aan de vergadering voorgelegd. Omdat het exploitatietekort te groot zou worden, werd tijdens de vergadering besloten voorlopig geen badafdeling in de plannen op te nemen, maar zich enkel te beperken tot de zwemafdeling.²⁶⁰

Men beschikte al over een flink aandelenkapitaal en hoopte het resterende bedrag door obligaties van f. 1000, - tegen 4% binnen te halen.²⁶¹ Als compensatie voor het gebruik van de grond en de levering van warm water zou de AKU vijf obligaties van elk f. 1000, - ontvangen. De zweminrichting zou worden gesticht als naamloze vennootschap.

Tijdens de vergadering lag de tekening voor het bad, ontworpen door architect Wiepking uit Ede, ter inzage. Het bad bestond uit een L-vormige bak van gewapend beton met een diep en een ondiep bassin van 25 x 15 meter. Een springtoren en een lage duikplank maakten het zwembad compleet. Als dienstruimte kwam er een kleine ruimte. Consumpties zouden worden verkocht in een 'verversingslokaal' met op het dak van dit gebouwtje een 'uitzichtterras'. Aan weerszijden van het bad waren éénpersoons kleedkamers en twee grote kleedkamers voor de schooljeugd gepland. Aan de zuidkant werd een groot grasveld voorzien dat dienst kon doen als speelweide.²⁶²

2.2 De bouw van het zwembad

In april 1931 werd begonnen met de bouw van het zwembad. Er werd hard gewerkt aan een bad dat voldeed aan alle eisen van de Nederlandse Zwembond.²⁶³ In juni 1931 werd het bad met succes op proef gevuld.

²⁵⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv..nr. 499, raadsnotulen, 21/2/1930.

²⁶⁰ Om gezinnen de gelegenheid te geven gebruik te maken van douches, werden in de jaren twintig en dertig badhuizen gebouwd. In Ede werd eind jaren dertig een badhuis gebouwd aan de Ericalaan.

²⁶¹ GAE, Edesche Courant, 7/03/1931.

²⁶² GAE, Edesche Courant, 14/03/1931

²⁶³ GAE, Edesche Courant, 30/05/1931.

Op 11 juli 1931 opende de heer Dinger, als voorzitter van het oprichtingcomité, onder grote belangstelling het nieuwe zwembad. In zijn openingsrede dankte hij de directeur van de AKU-Ede, de heer Plantenga die, zonder het belang van zijn werkgever te schaden, alles had gedaan om de bouw van het zwembad mogelijk te maken. Dinger was blij met de aanwezigheid van de burgemeester en enkele raadsleden. Hij vond niettemin dat de raad wat te aarzelend te werk was gegaan bij het toekennen van subsidie voor het nieuwe bad.

Bewoners van Ede die bang waren voor het gebruik van het ENKA-water, stelde hij gerust met de mededeling, “*dat zuiver bronwater vanaf de fabriek door smetteloze buizen naar het bad werd geleid*”. Na het openingswoord speelde de ENKA-harmonie een vrolijke mars en gaven de Nederlandse topzwemsters Braun en Oversloot een duikdemonstratie vanaf de springtoren.²⁶⁴

Zwemlustige inwoners van Ede konden gebruik maken van het zwembad van:

7 uur in de ochtend tot het donker was, ‘s zondags tot 12 uur, maandag, woensdag en vrijdag van 7 – 9 uur voor jongens tot 16 jaar, dinsdag, donderdag en zaterdag voor meisjes van 7 – 9 uur. Bovendien werden speciale uren voor volwassenen ingesteld. Op zondagochtend was het bad van 7-9 uur open voor mannen.

In 1931 waren de tarieven als volgt: 1 bad f. 0,30, 10 baden, f. 2,50 abonnementen: 1^e persoon uit een gezin: f. 6,50 , 2^e persoon, f. 4,50 , 3^e f. 3,50 en elk volgende gezinslid f. 2,50.

In de richtlijnen voor gebruikers van het zwembad stond: “*Zowel voor dames als voor heren is een volledig badkostuum verplicht, enkel een zwembroek is derhalve niet toegestaan.*” Inwoners uit Ede richtten een vereniging op met als doel: “*het op bepaalde uren en dagen de beschikking krijgen over het bad*”.²⁶⁵

De Gelderse VVV was vol lof over de ‘*keurige Edesche zweminrichting*’. Hoewel sceptici hadden verwacht dat men in Ede niet enthousiast zou zijn voor zwemmen, werd er sinds de opening op grote schaal van het zwembad gebruik gemaakt.²⁶⁶ De eerste officiële zwemwedstrijd in het nieuwe bad werd op 21 augustus 1932 gehouden.²⁶⁷

²⁶⁴ GAE, Edesche Courant, 11/07/1931.

²⁶⁵ GAE, Edesche Courant, 14/03/1931.

²⁶⁶ GAE, Edesche Courant, 18/07/1931.

²⁶⁷ GAE, Edesche Courant, 20/08/1932.

Afbeelding 3.3: Het diepe gedeelte van het zwembad omstreeks 1938. Bron: GAE.

3 Reacties van B&W en de raad op de bioscoopwet van 1 maart 1928

Ondanks het enthousiasme van burgemeester Creutz over de komst van de kunstzijdefabriek, werd in de gemeenteraad van tijd tot tijd heftig gediscussieerd over de veranderingen die zich in Ede voordeden. Zo maakte de gemeenteraad zich grote zorgen over de invloed van filmvoorstellingen op de plaatselijke bevolking.

Tot 1 maart 1928 mocht een film alleen met goedkeuring van de burgemeester in het openbaar worden vertoond. Volgens de nieuwe bioscoopwet was in de eerste plaats toestemming nodig van B&W. Zij mochten alleen goedkeuring weigeren indien: *“de plaats waar de voorstellingen worden gegeven niet voldoet aan de eisen van veiligheid, gezondheid en zedelijkheid.”* Vanaf deze datum mochten enkel films worden vertoond die door een landelijke filmkeuringscommissie waren goedgekeurd. Binnen het kader van de wet was er voor B&W wel een mogelijkheid om een plaatselijke commissie van toezicht te benoemen.

De gemeenteraad besprak 2 maart 1928 een voorstel van B&W om in het kader van de nieuwe bioscoopwet, een commissie in het leven te roepen die alle films en reclameafbeeldingen aan een gemeentelijke nakeuring moest onderwerpen. Het College achtte het niet gewenst om na de centrale keuring in Den Haag alles vrij te geven. *“Het zou ook niet logisch zijn om, krachtens de politieverordening der gemeentewet censuur uit te oefenen op toneelvoorstellingen en niet op de maatschappelijk gevaarlijker bioscoopvoorstellingen. Men diende rekening te houden met de oudere bevolking van Ede die niet die ontwikkeling had als die van Amsterdam.”* Bovendien was het College van mening dat, wat voor Den Haag geschikt was, nog niet voor Ede geschikt hoefde te zijn. Het voorstel van B&W werd zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd met de aantekening dat De Klein en

Poppe (SDAP) tegen stemden.²⁶⁸ In de raadsvergadering van 23 april 1928 werd aan de hand van een brief van het Ministerie duidelijk dat de commissie geen coupures mocht aanbrengen in films die door de Centrale commissie waren toegelaten. Men besloot om in de gemeentelijke verordening het woord *voorzover* in de artikelen twee en drie van de gemeentelijke filmverordening te laten vervallen.²⁶⁹ In de raadsvergadering van 18 december 1931 uitte raadslid De Klein kritiek op de samenstelling van de bioscoopcommissie. Hij vond het onjuist dat mensen die zelf niet naar de bioscoop gingen, wel beoordeelden wat anderen al of niet mochten zien.²⁷⁰

²⁶⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 497, raadsnotulen, 2/03/1928.

²⁶⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 497, raadsnotulen, 23/04/1928. De inhoud van het betreffende artikel was: "In het openbaar mogen geen films worden vertoond dan indien en voorzover zij door de in artikel 18 van de bioscoopwet bedoelde plaatselijke commissie, gelet op de plaatselijke omstandigheden, voor openbare vertoning toegelaten zijn.

²⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 500, raadsnotulen, 18/12/1931.

HOOFDSTUK 4

1 De rol van de ENKA bij maatschappelijke ontwikkelingen

1.1 De ENKA-verenigingen

De oprichting van verschillende verenigingen, speciaal voor de werknemers van de ENKA, werd in de eerste jaren vooral door Dr. Hartogs gestimuleerd. Zo mocht de administratie van deze verenigingen door werknemers in werktijd worden verzorgd. Wie zich verdienstelijk maakte voor één van de clubs, kon rekenen op extra aandacht van de directie wat vaak gepaard ging met promotie.²⁷¹ Alle activiteiten moesten wel aan Hartogs worden gerapporteerd. Wanneer de resultaten naar wens waren, was hij gul met subsidies en aanvullingen van de tekorten.²⁷² Vooral de verenigingen die in de jaren twintig werden opgericht, mochten zich verheugen in een grote belangstelling. Vanaf 1929 ging het bergafwaarts met het ledental van de ENKA-verenigingen. Omdat een groot aantal werknemers wegens de rationalisatie van het arbeidsproces werd ontslagen, waren er minder mogelijkheden om van dienst te ruilen voor repetitieavonden. Een ander probleem was het feit dat alleen werknemers van de ENKA en hun familieleden lid mochten worden van de verenigingen. Dit had tot gevolg dat, in de loop van de jaren dertig, een groot aantal verenigingen werd opgeheven. Het postadres van de commissie verenigingen 'Reehorst' was directie ENKA Arnhem.

De ENKA-Harmonie

Eén van de eerste verenigingen die door en voor de medewerkers van de nieuwe kunstzijdefabriek werd opgericht, was de ENKA-Harmonie op 6 juni 1924. De directie van de ENKA zorgde voor de instrumenten en de uniformen van het korps. De commissie ENKA verenigingen hield het gedrag van de leden streng in het oog, zo werd in 1928 zelfs een orkestlid geroyeerd omdat hij zich tijdens een uitvoering had misdragen.

Enkele jaren na de oprichting was het orkest opgeklimmen van de vierde naar de eerste afdeling fanfare in de landelijke competitie. Regelmatig marcheerde de ENKA-Harmonie vanaf de 'Reehorst' in de richting van het dorp waar werd gemusiceerd in de tuin van Hotel Restaurant het 'Hof van Gelderland', op het 'Maanderplein' of op de markt. De verstandhouding met het Edesch Fanfarekorps, dat domicilie had in het dorp, was niet best. Op een uitnodiging van de ENKA-

²⁷¹ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 88-89.

²⁷² GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 6.

Harmonie voor een vergadering “om de onderlinge verstandhouding te verbeteren” reageerde dit korps afwijzend. De forse subsidie die door de ENKA-directie in de vorm van uniformen en instrumenten aan de ENKA-Harmonie was verstrekt, zorgde voor scheve ogen. Zelfs het vaandel van het orkest was, nadat het was goedgekeurd, betaald door de directie. De contributie was 5 cent per week.

In de jaren 1928 en 1929 ontving het orkest uitnodigingen voor optredens van de plaatselijke VVV, de Stichting Wolfheze en orkesten uit Utrecht en Arnhem. Reis-en verblijfkosten werden door de directie vergoed. In 1929 werd een uitstapje gemaakt naar het zusterbedrijf van de ENKA in Oberbruch (DLD). Hier musiceerde het orkest op 11 en 12 mei in de Turnhalle. Haar laatste concert gaf het orkest op 25 augustus 1932 in de verlichte tuin van Hotel ‘Welgelegen’ waar ook Hartogs regelmatig overnachtte. Op 1 september 1932 werd het orkest opgeheven wegens een krimpend ledental als gevolg van de reorganisatie.

Intussen was op 1 juli 1932 in Ede-Zuid de Edesche Harmnie opgericht. Een aantal muzikanten uit de ENKA-Harmonie werd lid van dit orkest, dat de muzikale traditie van de ENKA-Harmonie in Ede-Zuid heeft voortgezet.

ENKA's mannenkoor

Bij de feestelijke opening van de ‘Reehorst’ in 1925 zong op de openingsavond een dubbel mannenkwartet. Hoewel de zangers al een jaar hadden gestudeerd, was hun optreden ver onder de maat. Voor de volgende twee avonden vond het feestcomité de medewerking van dit dubbelkwartet dan ook ongewenst. De zangers zaten niet bij de pakken neer en besloten een mannenkoor op te richten. De animo voor dit plan bleek zo groot dat het koor in korte tijd al dertig leden telde. Op 30 januari 1925 werd het koor officieel opgericht en kreeg de naam ENKA's Mannenkoor. De dirigent, J.F. van Zutphen, had grote moeite om de enthousiaste maar ongeoefende zangers de eerste beginselen van de koorzang bij te brengen. Echter, na een half jaar studeren besloot men om, in samenwerking met de ENKA-Harmonie, een concertje te geven op de tennisbaan achter de ‘Reehorst’. Dit eerste optreden werd een succes en men besloot het repertoire uit te breiden. Op het moment dat het koor een vaste kern had van 25 zangers, verleende de directie van de ENKA financiële steun. Het koor studeerde ijverig en werd één van de beste koren in de omtrek. De zangers behaalden eerste en ereprijzen en klommen in korte tijd op van de vierde naar de ereafdeling van de nationale competitie.²⁷³ Tijdens de jaarlijkse uitvoeringen was de

²⁷³ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 19, correspondentie van de verschillende verenigingen.

zaal van de 'Reehorst' tot de laatste plaats bezet. Bij gelegenheid van het tienjarige bestaan van het koor in 1935, werd in Ede een zangconcours georganiseerd waaraan 45 verenigingen deelnamen.²⁷⁴ Voor zonen van de werknemers van ENKA werd 10 december 1936 een jongenskoor opgericht dat 27 leden telde. In 1938 waren 58 werknemers lid van het mannenkoor, de contributie bedroeg f. 0,15 per week.

De reddingsbrigade

Bij de ontploffing op 7 augustus 1925 in de spinnerij van de fabriek waren drie doden, vier zwaar gewonden en een aantal licht gewonden te betreuren. Op dat moment werd de directie zich bewust van het nut van een goed georganiseerde hulpverlening die bij ernstige ongevallen direct kon ingrijpen. Op advies van de medische adviseur van de Arbeidsinspectie werd onder leiding van de bedrijfsarts Heimans op 1 januari 1927 een vrijwillige reddingsbrigade opgericht. Vanaf het eerste moment was er grote belangstelling voor deze vorm van hulpverlening. Omdat de ENKA een continubedrijf was, werd de reddingsbrigade in de vorm van ploegendienst opgezet. In elke ploeg moest een kern getraind zijn die bij alarm direct hulp kon verlenen. In eerste instantie was een aantal werknemers met een EHBO diploma en technische hulpmiddelen nodig. Omdat het dorp Ede niet over voldoende ambulances beschikte, werden enkele 'ENKA-bussen' van de EVA aangepast voor gewondenvervoer.

De Reddingsbrigade bestond uit:

1. Een geneeskundige groep	4. Een administratieve groep
2. Een technische groep	5. Een vervoersgroep
3. Een politiedienst	6. Een gasgroep

Onder leiding van dr. Heimans en de verpleegkundige, zuster Thueré, eveneens in dienst van de ENKA, werd de organisatie van de brigade ter hand genomen. Met EHBO-cursussen werden de leden van de geneeskundige groep geschoold. Regelmatig hield de brigade kleine en grote oefeningen. In 1930 waren er 72 leden bij de reddingsbrigade ingeschreven. De technische groep werd als hulpdienst opgenomen in de organisatie van het Nederlandse Rode Kruis. Bij besluit van het hoofdbestuur van het Rode Kruis van 20 november 1931 mochten alle groepen, inclusief de niet medische, het Rode Kruis embleem dragen.²⁷⁵

²⁷⁴ *Vijf en Twintig jaar Zijde in Arnhem en Ede, z.p.*

²⁷⁵ *Vijf en Twintig jaar Zijde in Arnhem en Ede, z.p.*

Vereeniging Reddingsbrigade

Om de samenwerking tussen de leden van de reddingsbrigade te bevorderen werd op 17 oktober 1930 een vereniging opgericht met als doel:

- a. Het houden van ontspanningsavonden
- b. Het deelnemen aan wedstrijden
- c. Het geven van uitvoeringen
- d. Andere middelen die voor het doel bevorderlijk zijn.

Beschermheer van de vereniging was de heer Plantenga, de directeur van de fabriek in Ede, erevoorzitter was dr. Heimans.²⁷⁶ Jaarlijks waren er twee feestelijke gebeurtenissen: een ontspanningsavond in de 'Reehorst' en een autotocht op Tweede Pinksterdag. In 1938 waren er 85 personen ingeschreven als lid van deze vereniging, zij betaalden f. 0,25 per maand contributie.²⁷⁷

Mandolineclub 'Cresendo'

De mandolineclub 'Cresendo' opgericht op 4 maart 1925, kreeg subsidie voor de aanschaf van in totaal vijftien instrumenten. Op 2 november 1927 gaf de club een uitvoering met bal na in de 'Reehorst'. De onkosten voor de uitvoering bedroegen: een balvergunning f. 5,25, een tapvergunning f. 10, - en de vergoeding van de jazzband 'De Mexicaanse Hond' f. 23,25. In de jazzband speelden werknemers van de ENKA. Bij de openingsavond van de nieuwe 'Reehorst' trad de mandolineclub nog op, 23 januari 1931 besloot het bestuur de club te ontbinden als gevolg van een gebrek aan leden. De contributie bedroeg f. 0,20 per week. In het dossier bevindt zich een kwitantie van een verkochte mandoline voor f. 4,50.

ENKA atletiek-en voetbalclub

In april 1925 werd de ENKA atletiek en voetbalclub opgericht. De directie betaalde f. 600, - aan oprichtingskosten. Op 23 juni 1926 stonden 26 werknemers van de ENKA op de ledenlijst. Een verzoek om toelating bij de Nederlandsche Voetbalbond werd afgewezen omdat de vereniging nog geen twee jaar bij de Arhemse bond speelde. In 1928 telde de club slechts 30 leden en liet in juni van dat jaar verstek gaan bij een wedstrijd wegens onvoldoende spelers. In 1929 kreeg de vereniging het advies om te fuseren met de voetbalvereniging van de ENKA in Arnhem. De fusie ging niet door en de vereniging werd opgeheven.²⁷⁸

²⁷⁶ GAE. ENKA-Archief, inv. nr. 22.

²⁷⁷ *Vijf en Twintig jaar Zijde in Arnhem en Ede*, z.p.

²⁷⁸ GAE. ENKA-Archief, inv. nr. 24.

De Ren- en Toeristenclub

Uit de overgeleverde gegevens blijkt dat deze vereniging niet goed heeft gefunctioneerd. Zij werd opgericht op 7 juli 1925 en in november van dat jaar telde de club 30 leden. De directie van de ENKA stelde de prijzen ter beschikking voor de wedstrijden die de club georganiseerde. De vereniging schreef op 4 februari 1927 aan de directie van de ENKA dat de financiële positie van de club niet rooskleurig was. De commissie ENKA-verenigingen 'Reehorst' schreef op 28 november 1927 aan het bestuur van de club dat de uitvoering beneden peil was geweest. Verder werd opgemerkt dat de uitvoering te laat was begonnen en dat er in de zaal geen kleine kinderen aanwezig hoorden te zijn. Bovendien paste het optreden van de humorist niet in de 'Reehorst'. In juni 1928 hield de club een wegwedstrijd waaraan niemand plezier beleefde. Als gevolg van alle problemen besloot de directie: "*in de toekomst worden geen prijzen meer beschikbaar gesteld*". Op 6 juli 1928 werden de zaken overgedragen aan de commissie ENKA- verenigingen in verband met opheffing van de vereniging.²⁷⁹

ENKA kaatsclub

Speciaal voor medewerkers die afkomstig waren uit Friesland werd 26 juli 1929 een kaatsclub opgericht. Bij de oprichting werd vastgelegd dat de vereniging zou trachten het materiaal zelf te vervaardigen en te bekostigen. De vereniging nam met succes deel aan landelijke wedstrijden. Op het sportterrein achter 'Reehorst' werden ook op zondag kaatswedstrijden gehouden. Uit de correspondentie en berichten in de locale krant, blijkt dat talrijke eerste prijzen werden behaald.²⁸⁰ Op 1 januari 1935 werd de vereniging ontbonden in verband met "*de volcontinue arbeid op zondag waardoor de kans om te oefenen onvoldoende is.*" Ook bij deze vereniging speelde hetzelfde probleem als bij de ENKA-Harmonie: geen mogelijkheden meer om van dienst te ruilen. De contributie voor de kaatsclub bedroeg f. 0,20 per maand.

ENKA toneelvereniging

Voor het kantoor en technisch personeel werd 30 oktober 1929 een toneelclub opgericht. In de loop van datzelfde jaar werd een uitvoering met bal na gegeven en werden er voorstellingen voor het nieuwe seizoen gepland. De vereniging werd al na twee jaar ontbonden wegens gebrek aan leden.²⁸¹

²⁷⁹ GAE. ENKA-Archief, inv. nr. 24

²⁸⁰ GAE., Edesche Courant: 26/07/1930, 30/04/1932,

²⁸¹ GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 24.

De contributies van de verenigingen waren niet bestemd voor alle uitgaven, zij gingen in een spaarpot waaruit bijzondere uitgaven werden betaald. Volgens een opgave van nadelige saldi uit 1929, zorgde de ENKA dat tekorten werden aangevuld.²⁸²

De Jazz Band en het Reehorst Orkest

In de jaren twintig begeleidde een strijkje van ENKA werknemers de films in de 'Reehorst'. Vanaf 1928 zorgde de Jazz Band 'De Mexicaanse Hond' voor de muziek tijdens uitvoeringen met bal na.²⁸³ De band verleende ook medewerking aan feestavonden van de diverse ENKA verenigingen. Het 'Reehorst Orkest' wordt ook in de correspondentie genoemd als begeleidingsorkest van verschillende uitvoeringen en evenementen. De instrumenten van het orkest werden door de ENKA betaald.

Net als de ENKA-Harmonie die in de jaren twintig problemen had met het Edesch Fanfarekorps, had ook de Jazzband onenigheid met, onder andere dansschool Arntz uit Wageningen, over de oneerlijke concurrentie. De Jazz Band speelde namelijk ook op evenementen die niet door de ENKA werden georganiseerd.²⁸⁴

ENKA dansclub 'Ons Genoegen'

De dansclub 'Ons Genoegen' werd in 1930 opgericht. Bij deze vereniging mochten ook particulieren lid worden.²⁸⁵ Op 25 november 1930 verstrekke de burgemeester van Ede een dansvergunning voor het jaar 1931 voor de zondagavonden van zeven tot elf uur, mits op naam van de vennootschap gesteld. In de bovenzaal van de 'Reehorst' werd elke zondagavond dansles gegeven aan zowel medewerkers van de ENKA als aan particulieren uit Ede.

De dansvergunning werd verleend onder voorwaarde dat: een ledenlijst in het lokaal waar gedanst werd aanwezig was, elk lid in het bezit moest zijn van een door de inspecteur van politie afgestempelde kaart waarop vermeld: naam en adres en uren waarop werd gedanst, dat gekostumeerd dansen niet was toegestaan zonder uitdrukkelijke vergunning, en verder dat minderjarigen niet zonder schriftelijke toestemming van ouders mochten dansen. Bij Koninklijk Besluit van 23 april 1933 werd officieel toestemming verleend "*tot dansen in eene voor het publiek toegankelijke localiteit waarvoor vergunning of een verlof A is verleend.*"²⁸⁶

²⁸² GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 6.

²⁸³ GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 24,

²⁸⁴ GAE., Edesche Courant, 6/02/1932, 6/08/1932, 23/08/1932.

²⁸⁵ GAE., ENKA-Archief, inv. nr. 24, correspondentie en ledenlijst.

²⁸⁶ GAE., Reehorst-Archief, inv. nr. 2.

2 Redenen waarom de verenigingen werden opgeheven

De belangrijkste reden voor het teruglopende ledental van de verenigingen was de rationalisatie van het productieproces en het feit dat enkel werknemers van de ENKA en hun familie lid van een vereniging mochten worden. Er waren minder werknemers nodig wat tot gevolg had dat er weinig mogelijkheden meer waren om van dienst te wisselen voor een repetitieavond. Volgens Van Eck was er ook wrevel bij de werknemers over het feit dat personen die zich verdienstelijk maakten voor een vereniging werden voorgetrokken in het bedrijf. Verder was hij van mening dat de arbeiders na hun werk niet in een vereniging in de fabriekssfeer wilden verkeren.²⁸⁷ Enkele verenigingen bestonden maar een korte tijd om de eenvoudige reden dat het bestuur niet goed functioneerde. Niet alleen enthousiasme, maar ook een goed bestuur was nodig om een vereniging tot een succes te maken. Uit de geraadpleegde stukken blijkt dat er niet altijd sprake was van goed bestuur. Toch blijkt dat vooral de inkrimping van het personeelsbestand de belangrijkste oorzaak te zijn geweest voor het verdwijnen van de verenigingen.

3 De speeltuinvereniging 'Vooruit'

In de loop van de jaren twintig werd duidelijk dat leegstaande woningen in het tuindorp steeds vaker doelwit waren geworden van de vernielzucht van baldadige jeugd. Zelfs de aangelegde fruit- en groentetuinen en het park rond de 'Reehorst', waren mikpunt van de jongeren.²⁸⁸ Regelmatig klaagde de politie bij 'Vooruit' over het gedrag van de tuindorpjeugd. Het bestuur van 'Vooruit' vond het beschavingspeil van de bewoners van het tuindorp niet in alle opzichten hoog. Wellicht zou de opvoeding van de tuindorpjeugd buiten de schooltijd, een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van de problemen.

Om zich op de hoogte te stellen van de positieve invloed die uitging van een speeltuin, bezochten Jhr. Van den Bosch en enkele bestuurders van 'Vooruit' in 1927 een speeltuinvereniging in Amsterdam Betondorp (ook een tuindorp). Het bleek dat na opening van de speeltuin in Amsterdam het slechte gedrag van de jeugd, was afgenomen terwijl, mede als gevolg van de aanwezigheid van een speeltuin, jeugdverenigingen waren opgericht. Het bestuur van 'Vooruit' liet zich overtuigen van de opvoedende taak van een speeltuin. Men besloot een vereniging op te richten en toestemming te vragen voor de bouw van een speeltuin aan directeur Hartogs van

²⁸⁷ Van Eck, H.J., *Boeren en fabrieksarbeiders*, 86.

²⁸⁸ GAE, ENKA-Archief, inv. nrs. 16 en 17.

de ENKA.²⁸⁹ In een brief van 4 augustus 1927 ging Hartogs akkoord met de aanvraag en stelde een krediet beschikbaar van f. 4782, -. De grond voor de speeltuin huurde de ENKA voor f. 50, - per jaar van 'Vooruit'. Hoewel de gemeente aanvankelijk bij het overleg van de stichting van de speeltuin werd betrokken - zij verleende f. 150, - per jaar subsidie - werd in verband met de moeilijke financiële situatie van de gemeente, de subsidie in 1933 weer ingetrokken.²⁹⁰

Voor de aanleg van de speeltuin en het vervaardigen van de speeltoestellen schakelde het bestuur de ouders in. Op deze manier hoopte men de bewoners van 'Vooruit' gemeenschapszin en een verantwoorde vorm van vrijetijdsbesteding bij te brengen. Een flink aantal vaders stak de handen uit de mouwen en in korte tijd werd de grond bouwrijp gemaakt. De kosten van de speeltoestellen en het hekwerk waren f. 4184, -, de rest van het geld, werd besteed aan beplanting en bemesting van het complex. De plaatselijke aannemer Modderkolk zorgde voor de afbouw van de speeltoestellen, de firma Oostwaard leverde het hekwerk.

Op 5 mei 1928 liepen de kinderen van het tuindorp, voorafgegaan door de ENKA-Harmonie, in optocht naar de nieuwe speeltuin. In aanwezigheid van burgemeester Creutz en de commissaris van politie opende mevrouw Hartogs de eerste speeltuin in Ede.²⁹¹ Hoewel de speeltuinvereniging geen echte ENKA-vereniging was, verleende het bedrijf jaarlijks een flinke subsidie. Zo werd in 1928 f. 1034,- en in 1938 f. 1400, - verstrekt. Gezinnen betaalden f. 0,25 contributie per maand. Van de jaarlijkse bijdrage van de ENKA werd onder andere een opzichter aangesteld.

3.1 Activiteiten van de speeltuinvereniging

Door de speeltuinvereniging werden verschillende clubs opgericht. Vooral de mondorgelclub en de operetteclub mochten zich in een flinke belangstelling verheugen. De jaarlijkse uitvoeringen met bal na in de 'Reehorst' waren de hoogtepunten van het winterseizoen.²⁹² De mondorgelclub speelde op een behoorlijk niveau en behaalde op landelijke concoursen eerste- en ereprijzen. In een gebouwtje op het speelterrein konden de kinderen uit het tuindorp zich na schooltijd bij slecht weer, vermaken met figuurzagen en handarbeid. Tijdens ouderavonden werd het werk van de kinderen tentoongesteld.

²⁸⁹ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 18.

²⁹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nrs. 498 en 502, raadsnotulen, 31/01/1929 en 01/02/1933.

²⁹¹ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 28, voorstel tot oprichten van een speeltuin.

²⁹² GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 18.

Elk jaar in december vierde de vereniging met meer dan 300 kinderen sinterklaasfeest in de ‘Reehorst’.²⁹³ In de zomer werd een uitstapje met bussen van de ENKA/AKU gemaakt. Eén reis ging naar Burgers Dierenpark in Arnhem, in een volgend jaar ging de club naar Harderwijk. Ouders zorgden voor de begeleiding van de reisesjes.²⁹⁴ Zaterdag 11 mei 1933 was er groot feest ter gelegenheid van het vijfjarige bestaan van de speeltuin. De kinderen van de speeltuinvereniging liepen in optocht naar de ‘Reehorst’ waar ze samen met hun ouders genoten van een toneelstuk met bal na, tot na twaalfen.²⁹⁵ In 1936 deed de speeltuinvereniging met een versierde wagen mee aan de optocht ter gelegenheid van de Heideweek in Ede.

4 Scholen

4.1 Vereniging tot Stichting en instandhouding van Scholen met den Bijbel

Dat er de Nederlandse Kunstzijdefabriek veel aan gelegen was om het onderwijs in Ede-Zuid te stimuleren, blijkt uit de medewerking die zij verleende aan de christelijke school die 1 september 1921 in Ede-Zuid werd geopend. Op 1 oktober 1921 telde deze school negenentachtig leerlingen. Omdat er nog geen schoolgebouw was, stelde de ENKA per 1 september 1921 de benedenverdieping van het ‘Parkhotel’ ter beschikking. Voor een periode van ongeveer zeven maanden kon de school gebruik maken van drie lokalen in het hotel voor een bedrag van f. 50, - per maand. Het hoofd van de school kreeg met zijn gezin tijdelijk onderdak op de bovenverdieping van het hotel. In een brief van 18 juli 1921 deed Dr. Hartogs aan het schoolbestuur mee dat hij het Parkhotel niet had gekocht om dit te verhuren, maar “*wel in het belang van onze fabriek en haar aangestelden*”. Om deze reden had de ENKA per 1 januari 1922 het hotel nodig als huisvesting voor werknemers van de fabriek. Verder deed Hartogs mee dat hij voor de bovenwoning geen huur wenste te ontvangen. In plaats van huur vroeg hij het schoolbestuur om een maandelijks bijdrage van f. 25, - aan het Kinderziekenhuis in Arnhem over te maken.²⁹⁶

De bouw van een eigen schoolgebouw werd energiek ter hand genomen. De bouwvergunning werd op 28 juli 1921 aangevraagd, op 15 maart 1922 werd de nieuwe school aan de Muldersweg geopend. Hoewel met de ENKA was overeengekomen dat de school per 1 januari 1922 naar een andere locatie moest

²⁹³ GAE, Edesche Courant, 15/12/1928. (sinterklaasfeest voor 360 kinderen).

²⁹⁴ GAE, ENKA-Archief, inv. nr. 18.

²⁹⁵ GAE, Edesche Courant, 13/05/1933.

²⁹⁶ *Oranje Nassau, 75 jaar school met vlag en wimpel*, (Ede 1997) 5-6.

verhuizen, werd hieraan niet streng de hand gehouden. Tot de opening van het nieuwe schoolgebouw kregen de kinderen van Ede-Zuid les in het 'Parkhotel'.

4.2 De Edesche Schoolvereniging

Door de komst van het garnizoen in 1905 en de vestiging van de kunstzijdefabriek in 1922, veranderde de samenstelling van de Edese bevolking. Meer dan voorheen werden er eisen gesteld aan het onderwijs in het dorp. Er kwam vraag naar een goede onderwijsinstelling waar kinderen werden voorbereid op het gymnasium of de HBS. Ouders die verandering wilden, hoopten, dat dit via de plaatselijke MULO kon worden gerealiseerd. Omdat pogingen om de gemeenteraad te overtuigen van de noodzaak om de MULO aan te passen mislukt waren, zocht men naar andere wegen om het onderwijs te verbeteren.²⁹⁷ Op 16 maart 1923 werd tijdens een vergadering van voorstanders van neutraal onderwijs de Edesche Schoolvereniging opgericht.²⁹⁸ De nieuwe vereniging stelde op 4 april 1923 de gemeenteraad in kennis van haar oprichting met de mededeling, dat Koninklijke goedkeuring was aangevraagd.²⁹⁹ Aanvankelijk gaf de start weinig problemen echter, het bijeenbrengen van de wettelijk voorgeschreven waarborgsom kostte meer moeite. Uiteindelijk was de Comenius Bank te Den Haag bereid het benodigde geld te verstrekken onder twee voorwaarden:

1. De bank vroeg het recht een gedelegeerde te benoemen in het bestuur van de Edesche Scholenvereniging.
2. De vereniging werd verplicht een obligatie van f. 1000, - te nemen in de Comenius Bank.

Aan de eerste voorwaarde voldeed de vereniging met de benoeming van Professor Van Baren uit Wageningen. Het invullen van de tweede voorwaarde gaf meer problemen. Omdat het bestuur niet op korte termijn over een bedrag van duizend gulden kon beschikken, deed men een beroep op de directie van de ENKA. Het was immers ook voor het kader van de kunstzijdefabriek belangrijk dat voor hun kinderen deze verbetering in het onderwijsaanbod werd gerealiseerd. De ENKA verstreekte het benodigde geld op voorwaarde, dat de kunstzijdefabriek het recht kreeg de voorzitter van het schoolbestuur te benoemen. Met algemene stemmen werd het aanbod aangenomen. Jhr. J.H.M. Van den Bosch werd benoemd tot voorzitter van het schoolbestuur dat verder bestond uit de:

²⁹⁷ GAE., Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 491, raadsnotulen, 14/09/1922.

²⁹⁸ Nieuws en advertentieblad Neder-Veluwe, Ede en omstreken, 17/03/1923.

²⁹⁹ GAE., Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 492, raadsnotulen, 4/04/1923.

Personen:	Beroep:
Jhr. J.M. Van den Bosch	employee van Nederlandse Kunstzijdefabriek
M.G. Verwoerd,	sergeant-majoor-administrateur
CA.H. Weyer,	arts
Mevr. Lotegering-Smoes,	
G.F. Hengeveld,	kapitein militaire administratie
Professor J. van Baren	Wageningen.

In april 1925 belegde de Edesche Schoolvereniging een vergadering. Aan de orde kwam de noodzaak van de oprichting van een neutrale lagere school, in wezen bedoeld voor de betere stand. Tijdens de vergadering werd naar voren gebracht dat er in Ede, door de opheffing van de school van de heer Kostense, enkel de openbare lagere school aan het Maandereind nog over was. Dit had veel ouders die hun kinderen naar een neutrale school wilden sturen in de problemen gebracht. Niet alleen het verdwijnen van een school was het probleem, men verwachtte eveneens ongunstige resultaten van het bestaande openbare onderwijs, *“omdat daar kinderen uit verschillende klassen der maatschappij bij elkaar werden gebracht”*. Bovendien vond men dat het geboden openbare onderwijs geen aansluiting gaf op de HBS of het gymnasium in Arnhem.³⁰⁰

Hoewel de gemeenteraad niet onwelwillend stond tegenover de Edesche Schoolvereniging, waren niet alle inwoners van Ede blij met de stichting van een nieuwe school. Uit de ingezonden stukken in de lokale krant blijkt, dat er ook tegenstanders waren die de stichting van een nieuwe school afkeurden. Vooral het elitaire karakter van de nieuwe school was velen een doorn in het oog.

De standpunten van de voor- en tegenstanders lieten aan duidelijkheid niets te wensen over. Een kleine bloemlezing: *“een eenheidsschool, door velen aanvaard, door weinigen begeerd”*, *“betrokken ouders voelen rechtstreeks belang bij de oprichting van een neutrale school”*, *“de ENKA als schoolhoudster”*.³⁰¹

Stan Poppe schreef: *“Minder kwaliteit hoger prijs. Dankzij de ENKA is de oprichting van een neutrale opleidingsschool mogelijk. De vraag of deze school een standenschool is, is niet aan de orde. Is het onderwijs aan de nieuwe school beter dan het onderwijs aan de openbare school? Meer geld besteden en geldelijk risico lopen voor bijzonder onderwijs lijkt mij dwaas”*.³⁰²

³⁰⁰ GAE., ESV-Archief, Edesche Courant, 18/04/1925.

³⁰¹ GAE., ESV-Archief, Krantenknipsels,

³⁰² GAE., ESV-Archief, Krantenknipsels, Nieuws- en Advertentiblad Neder-Veluwe, 23/05/1925.

Ondanks protesten in de gemeenteraad en de kranten, stelde het gemeentebestuur een aantal lokalen in de villa 'Heesterheide' voor de nieuwe lagere school beschikbaar. In september 1925 ging de school van start met 78 leerlingen en twee leerkrachten.

Als gevolg van een explosieve groei van het aantal leerlingen werd snel duidelijk dat nieuwbouw nodig was. In recordtempo werden de nodige vergunningen en financiën voor de bouw van een nieuwe school geregeld. Op 6 september 1926 opende de voorzitter van het schoolbestuur een nieuw schoolgebouw aan de Spoorstraat in Ede. Onder de genodigden waren burgemeester Creutz. en directeur Plantenga van de ENKA. De school bleef groeien en in 1928 bleek dat twee lokalen extra nodig waren om in het nieuwe schooljaar alle leerlingen te bergen. Met algemene stemmen verleende de gemeenteraad subsidie voor de bouw van twee nieuwe lokalen.³⁰³

Gedurende de hele onderzoeksperiode mocht de ESV zich verheugen in een welwillende houding van het gemeentebestuur.

Dokter Heimans werd in 1935 benoemd tot voorzitter van het schoolbestuur. In de onderzochte periode ontving de ESV elk jaar een aanzienlijk bedrag van de ENKA/AKU .

4.3 **Het instituut Roelof Hart**

Dit instituut is niet gesticht op initiatief van de ENKA, er zijn echter wel lijnen naar Dr. Hartogs.³⁰⁴ De heren Plooy en Kamerbeek die voorheen als leraar verbonden waren aan een HBS aan het Roelof Hartplein in Amsterdam, begonnen midden jaren twintig in Ede een particuliere school voor jongens die, door concentratiestoornissen, niet in het 'normale' middelbaar onderwijs pasten. Het tijdelijke onderkomen van het instituut was het 'Parkhotel'. Zoals vermeld in het eerste hoofdstuk was Dr. Hartogs in de periode dat hij aan zijn promotie werkte, leraar op dezelfde HBS als de heren Plooy en Kamerbeek. Hoewel er geen schriftelijke bronnen zijn overgeleverd over de relatie Hartogs-Plooy-Kamerbeek, lijkt de hand van Hartogs in de huisvesting van het internaat aannemelijk. Toen in 1937 de Stichting voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs te Ede werd opgericht, werd ook het instituut Roelof Hart in de plannen betrokken. Als huisvesting voor de nieuwe school werden door de AKU bovenetages van woningen aan de Parallelweg afgestaan. De school ging van start met één eerste klas van het Gymnasium en één klas van de H.B.S., met in totaal ongeveer dertig

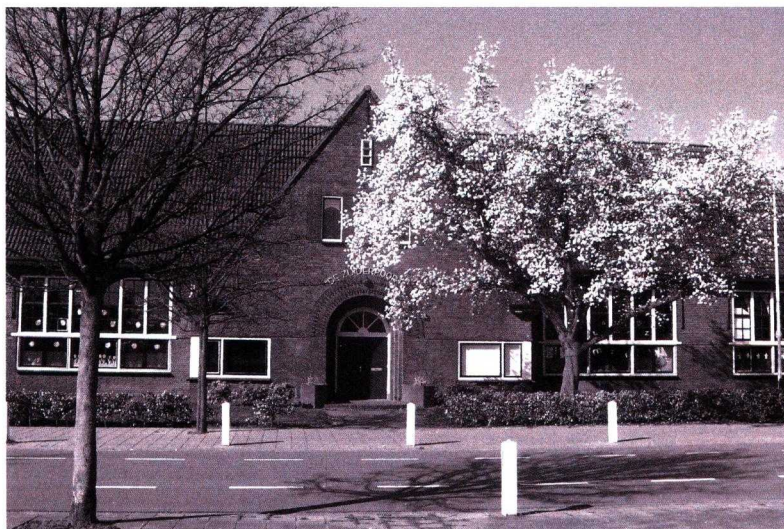
³⁰³ GAE., Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 497, raadsnotulen: 10/08/1928.

³⁰⁴ Zie hoofdstuk 1, pagina 11.

leerlingen.³⁰⁵ Met de opening van het nieuwe schoolgebouw in Ede-Centrum in 1953 kreeg de school de naam het ‘Marnix College’.

4.4 De openbare lagere school aan de Kerkweg.

De ENKA was niet betrokken bij de oprichting van de openbare school aan de Kerkweg. Na de invoering van de onderwijswet in 1920, stimuleerde het gemeentebestuur vooral de bouw van christelijke scholen. Zoals aangegeven in het tweede hoofdstuk werden kinderen uit het tuindorp dagelijks met een bus van en naar de openbare school aan het Maandereind gebracht. Om aan deze situatie een einde te maken diende in de raadsvergadering van 11 januari 1929 een verzoek van de Vereniging voor Volksonderwijs om zo spoedig mogelijk over te gaan tot stichting van een openbare lagere school in ‘Maanen’. In de raad ontstond discussie over de gevolgen voor de openbare school aan het Maandereind. De heer Van der Deure wees op het feit dat voorstanders van neutraal onderwijs zich tot dusverre altijd loyaal hadden opgesteld wanneer aanvragen voor bijzonder onderwijs werden ingediend. Hij verwachtte een zelfde loyale houding van de voorstanders van bijzonder onderwijs ten opzichte van de aanvraag voor de oprichting van een school in ‘Maanen’.³⁰⁶ Hoewel de meningen over de bouw van het gymnastieklokaal verdeeld waren, werd tijdens de raadsvergadering van 8 maart 1929 met algemene stemmen een krediet verleend voor de bouw van een openbare school annex gymnastieklokaal in het tuindorp.³⁰⁷

Afbeelding 4.1 De Openbare basisschool aan de Kerkweg anno 2007

³⁰⁵ *25 jaar Marnixcolleg in Ede*, (Ede 1962).

³⁰⁶ GAE., Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 498, raadsnotulen: 11/01/1929.

³⁰⁷ GAE., Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 498, raadsnotulen: 08/03/1929.

De nieuwe school werd 7 januari 1930 in gebruik genomen zonder feestelijkheden zoals dat soms bij opening van bijzondere scholen gebruikelijk was. Door een tegenstander van de school werd op de eerste schooldag een steen door een ruit gegooid.³⁰⁸

Ondanks de welwillende houding van het gemeentebestuur ten aanzien van de ESV, kon de stichting van een openbare lagere school in Ede-Zuid op veel minder medewerking van het overwegend conservatieve gemeentebestuur rekenen. Wellicht is het feit dat het bestuur van de ESV zich richtte op het 'betere' deel van de Edese bevolking hieraan mede debet geweest.

4.5 De dag- en avondnaaischool voor meisjes en de R.K. bewaarschool

In verband met de reorganisatie bij de AKU, waardoor het aantal vrouwelijke werkneemsters terugliep, werd het contract met de Zusters van de H. Jozef, die het internaat voor ENKA-meisjes in het 'Parkhotel' beheerden, per 1 januari 1933 opgezegd.

De parochie wilde de zusters graag voor Ede behouden en huurde voor twee jaar de villa Overveen aan de Stationsweg van de AKU. Om in hun onderhoud te voorzien dachten de zusters een klein verpleeghuis in te richten en een dag- en avondnaaischool voor meisjes van elke leeftijd, te beginnen. Eén zuster werd ingezet als wijkverpleegster, een andere zuster werd de grondlegster van de RK bewaarschool in Ede. In eerste instantie was de bewaarschool gevestigd in de bestuurskamer van de RK lagere school. Al snel werd duidelijk dat villa Overveen niet geschikt was om alle plannen te verwezenlijken. De naai- en de bewaarschool werden een succes, het kleine pension annex verpleeghuis kwam niet van de grond.

Twee en een half jaar later op 6 juli 1935, werd een nieuw zusterhuis annex bewaaren naaischool met de naam van de Heilige Barbara ingezegend. Vanaf 1926 waren de zusters die oorspronkelijk behoorden tot de congregatie van de H. Jozef in Amersfoort, met Ede verbonden.³⁰⁹

5 Reacties van de gemeenteraad op sport- en ontspanning op zondag

In de raadsvergadering van 20 juli 1932 stond een voorstel van het college van B&W op de agenda waarin werd voorgesteld om alle verlofslokaliteiten op zondag te sluiten. In dit voorstel was een aantekening opgenomen, dat een minderheid van het college van mening was dat het gebruik van spijs en drank op zondag op zich namelijk *geen* ontheiliging van de zondag inhield. Dit standpunt werd ook door

³⁰⁸ GAE., Edesche Courant, 11/01/1930.

³⁰⁹ GAE., Archief Sint Anthonius Parochie, inv. nr. 53,54.

belijdende christenen in de raad gehuldigd. De raadsvergadering nam, na discussie, in meerderheid het standpunt in, dat de overheid geen taken op zich diende te nemen “*die de hare niet waren*”. Zo was AR-raadslid Pereboom, van mening “*dat hij zijn roeping als raadslid niet getrouw zou zijn, door de Zondagsheiliging af te dwingen in den vorm van een verordening*”. Een motie van Pereboom om het Collegevoorstel te verwerpen werd met 14 stemmen voor en 9 stemmen tegen aangenomen.³¹⁰

Naar aanleiding van de weigering van een dansvergunning door de loco-burgemeester in september van dat jaar, vroeg De Klein om opheldering. Het antwoord van burgemeester Creutz op deze vraag luidde: “*Wethouder Van de Voort heeft als loco-burgemeester gehandeld in de vaste overtuiging dat dansen onder de huidige omstandigheden schadelijk is voor het zedelijk volkswelzijn. In het algemeen belang zijn de vergunningen geweigerd.*”³¹¹ De loco-burgemeester had gehandeld bij afwezigheid van burgemeester Creutz die juist dit soort vergunningen wel verleende.

Tijdens de raadsvergadering van 29 juni 1934 ontbrandde opnieuw een heftige discussie over de zondagsheiliging. Het onderwerp van de woordenstrijd was een weigering van B&W om een vergunning te verlenen voor voetbalwedstrijden van de Arbeiderssportbond op zondag 24 juni 1934. De emoties liepen zo hoog op dat De Klein zelfs een motie van afkeuring wilde indienen.

De Klein was van mening dat het verbod in strijd was met het raadsbesluit waarbij aan een voetbalvereniging een voorschot was verleend van f. 1200, -. Hij bracht naar voren dat een ieder vrij moest zijn om de zondag door te brengen zoals hij dat zelf verkoos. In zijn antwoord stelde Burgemeester Creutz dat de waarachtige heiliging van de zondag nooit door de overheid kon worden afgedwongen omdat heiligen een zaak was van het hart. “*De overheid diende echter wel de zondagsrust te bevorderen door geen vergunning te verlenen voor een wedstrijd op zondag in de kom van de gemeente, maar wel daar buiten, zodat niemand zich er aan hoeft te ergeren*”. Raadslid De Koning meende dat de overheid voor de Godsdag en Godseer moest opkomen. Raadslid Pereboom (AR), was andermaal van mening dat de overheid niet dwingend mocht optreden ten aanzien van de zondagsheiliging. De overheid diende rekening te houden met een bevolking die uit verschillende richtingen bestond. Zij moest er wel voor zorgen dat men gelegenheid had de zondag te heiligen, daarom

³¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 501, raadsnotulen, 20/07/1932, de burgemeester en wethouder Bonte noemden zich bij deze gelegenheid de minderheid van het College.

³¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 501, raadsnotulen, 14/09/1932.

moest rumoer in de nabijheid van kerken worden voorkomen.³¹² In deze periode was, zoals eerder opgemerkt, in Ede-Zuid geen kerk. Juist in Ede-Zuid werden de meeste activiteiten op zondag gehouden.

Uit alles blijkt dat de meningen over de zondagsheiliging in de gemeenteraad verdeeld waren. De raadsleden die tot de zeer behoudende kerkgemeenschappen behoorden, waren tegen alle vormen van vermaak op zondag. De meer gematigden wilden wel een oogje dichtknijpen mits het vermaak buiten het gezichtsveld van de kerken plaatsvond. De socialisten en liberalen waren van mening dat een ieder zelf mocht invullen op welke wijze hij de zondag doorbracht.

Hoewel Ede in zestig jaar grote veranderingen onderging, was er zelfs in 2006 een oproep in de plaatselijke krant om op oudejaarsdag (een zondag) tijdens de kerkdiensten geen vuurwerk af te steken.

³¹² GAE, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 503, raadsnotulen, 29/06/1934,

Conclusie

In deze scriptie heb ik getracht een beeld te schetsen van de sociale en culturele veranderingen in Ede als gevolg van de vestiging van de Nederlandse Kunstzijdefabriek in Ede-Zuid.

Met de komst van de ENKA werd in Ede grootschalige fabrieksarbeid geïntroduceerd. De fabrieksarbeider deed zijn intrede en het dorp veranderde van een pensiondorp in een fabrieksdorp. Dit had ingrijpende gevolgen voor de bevolkingssamenstelling en voor het sociaal economische leven.

Met haar 1609 werknemers bij de start van de productie was de ENKA veruit de grootste werkgever in Ede. Ook in de volgende jaren bleef de kunstzijdefabriek de grootste werkgever zoals blijkt uit onderstaand overzicht.³¹³

Jaar	Ede totaal	waarvan ENKA/AKU
1922	1686	1609
1928	3881	3468
1930	2966	2444
1938	2095	1653

Niet alle werknemers kwamen ook in Ede wonen, voor zo'n vierhonderd personen, arbeiders én kader heeft de directie woonruimte in Ede aangekocht of laten bouwen. De komst van deze nieuwe inwoners veranderde niet alleen de samenstelling van de beroepsbevolking, maar had ook gevolgen voor de religieuze samenstelling van de Edese bevolking. Met name de katholieke kerk, opgericht als gevolg van de komst van het garnizoen in 1905, kreeg er heel wat parochianen bij. Zoals in hoofdstuk 2 naar voren is gebracht, veranderde door de komst van de nieuwe inwoners, het streng protestantse karakter van de Edese gemeenschap. De Nederlands Hervormde Kerk, die bij de kerksplitsing aan het eind van de 19^e eeuw al aan invloed had ingeboet, kwam verder onder druk te staan. Dit gold voor Ede-dorp en vooral voor Ede-Zuid waar het merendeel van de nieuwkomers gehuisvest werd. De situatie in de buitendorpen aan de noordkant van Ede bleef lang ongewijzigd.

De meest zichtbare en tastbare verandering als gevolg van de huisvesting van de werknemers, is de bouw van het tuindorp 'Vooruit' geweest. Door de bouw van het tuindorp veranderde Ede-Zuid in een echte volkswijk. Het tuindorp had alle

³¹³ Zie uitgebreide tabel inleiding pagina 7.

kenmerken van een fabrieksdorp. Juist dit aanzien heeft tot het nodige verzet in de gemeenteraad geleid.

Wat er 'achter het station' gebeurde werd door de dorpsbewoners met argwaan bekeken. Een columnist van Edes nieuwsblad ging in 1920 zelfs zo ver, dat hij waarschuwde voor vreemdelingen die zich in Ede zouden vestigen. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog was er bij de bewoners van 'het dorp' sprake van een lichte vorm van xenofobie ten opzichte van de bewoners van Ede-Zuid.

Het initiatief tot oprichting van de woningbouwvereniging 'Vooruit' was afkomstig van de ENKA- directie. Door de constructie van een woningbouwvereniging kon men gebruik maken van overheidsgeld ter financiering van de noodzakelijke huisvesting van de arbeiders. De woningbouwvereniging stond formeel los van de ENKA maar feitelijk was het bestuur in handen van de fabriek.

Toekomstige bewoners werden gescreend via het hoofdkantoor van de ENKA en een medewerkster van de fabriek controleerde de gang van zaken in het tuindorp. Om het ontwikkelingspeil van de bewoners te verbeteren, bood de ENKA cursussen aan. Door de oprichting van een speeltuin werd de saamhorigheid van de bewoners verbeterd. Hoewel het opleidingsniveau van de bewoners niet hoog was, vonden zij het belangrijk om hun kinderen naar het voortgezet onderwijs te sturen. Deze ouders kwamen, zoals uit de grafieken in hoofdstuk twee blijkt, voor het merendeel uit arme streken van Nederland. Een groot deel van deze mensen moest na vier of vijf jaar lagere school al meedoen in het arbeidsproces. Het is dan ook geen wonder dat zij voor hun kinderen een vervolgopleiding belangrijk vonden.

De doorloopsnelheid in het tuindorp was groot. Regelmatig vertrokken bewoners naar een woning in Ede of Bennekom. Vanaf het moment dat er begin jaren dertig bij de ENKA ontslagen vielen ontstond er leegstand. Bestond de populatie van het tuindorp in de jaren twintig vooral uit werknemers van de ENKA, begin dertig werden de leegstaande woningen verhuurd aan elke potentiële huurder. De voorwaarde dat alleen 'nette bewoners' welkom waren bleef gehandhaafd. Het tuindorp 'Vooruit', dat oorspronkelijk was gebouwd voor de werknemers van de ENKA, veranderde in een wijk met een gemengde bevolking van Edenaren en nieuwkomers.

De komst van de ENKA is ook van invloed geweest op het aanbod van ontspanning, cultuur en sport in Ede. Aan het begin van de jaren twintig was er op dit gebied nog weinig activiteit.

Op initiatief van Hartogs werden op een tiental terreinen ENKA fabrieksverenigingen opgericht die gericht waren op de eigen werknemers. Aanvankelijk was de animo voor deze verenigingen groot, maar eind jaren twintig waren, als gevolg van het inkrimpende personeelsbestand, nog maar weinig verenigingen actief. Het ENKA-mannenkoor bestaat nog steeds en geeft nog regelmatig concerten. Een aantal oud-leden van de ENKA-Harmonie werd, na de opheffing van hun korps, lid van de Edesche Harmonie die ook in 2007 domicilie heeft in Ede-Zuid.

De oprichting van de ENKA-verenigingen betekende een stimulans voor Ede en sloot aan op de eerdere initiatieven die waren ontwikkeld door het garnizoen. Aansluiting op de Edese verenigingen liep wat stroever. Hoewel alle sportverenigingen van de ENKA eind jaren twintig werden opgeheven, hebben de verenigingen wel de georganiseerde sportbeoefening in Ede gestimuleerd. Zo speelde de voetbalclub 'Ede' in de zondagcompetitie op een terrein aan de zuidzijde van de spoorlijn.

In 1931 kreeg Ede, na lang aandringen van progressieve raadsleden en op initiatief van een enthousiast comité, uiteindelijk, met medewerking van de AKU een zwembad. Ook het zwembad was op zondag korte tijd geopend.

Het gegeven dat er op zondag activiteiten werden beoefend, botste met de religieuze opvattingen in de gemeenteraad. Toch werd er voor deze activiteiten gemeentelijke toestemming verleend. Waarschijnlijk is een deel van de verklaring voor dit gedoogbeleid dat alles plaatsvond aan de zuidkant van de spoorlijn Utrecht-Arnhem. In deze wijk zijn ondanks dat hier meerdere wooncomplexen waren gebouwd, geen kerken verrezen. Ook was de meerderheid van de raad gevoelig voor het argument dat verbieden van alle activiteiten op zondag een aantasting van de individuele keuzevrijheid betekende.

Een belangrijke verandering in het culturele leven van Ede was de opening van de nieuwe 'Reehorst' in 1930. Deze grootste schouwburg in de omgeving werd in relatief korte tijd, zonder financiële steun van de gemeente, door de ENKA gebouwd. Vanaf dat moment was de Edese bevolking voor hogere cultuur niet meer aangewezen op Arnhem. Op alle dagen van de week waren de bewoners van Ede welkom voor toneel- en filmvoorstellingen, moderne- en klassieke muziek-uitvoeringen en operavoorstellingen. Het bood ook de toneelvereniging van het garnizoen een podium voor haar activiteiten. In de jaren dertig is er ten aanzien van

de 'Reehorst', met betrekking tot de handhaving van de zondagsrust, vergeleken met de jaren twintig, een duidelijke verschuiving zichtbaar. Voor het gebruikelijke bal na een uitvoering of feestavond werd nu ook op zaterdag vergunning verleend tot na twaalfen. Ook hier kunnen we de meer liberale opstelling van de burgemeester in het vergunningenbeleid onderscheiden.

De verandering in de samenstelling van de bevolking als gevolg van de komst van het garnizoen en de ENKA, had ook tot gevolg dat de roep om beter voorbereidend onderwijs luider werd. Het garnizoen was met de ENKA betrokken bij de oprichting van de Edesche Schoolvereniging, die in korte tijd een neutrale bijzondere school stichtte. Hiermee was een school, die wel aansluiting bood op het middelbaar onderwijs, in Ede gerealiseerd. Het wekt enige verwondering dat voor de bouw van een openbare lagere school geen initiatief werd genomen. Eerst tien jaar nadat de eerste woningen in het tuindorp waren opgeleverd, werd aan de Kerkweg een openbare lagere school geopend. Kennelijk voldeed het aangeboden lager onderwijs aan de behoefte en was hier noch bij de ENKA, het garnizoen of de gemeenteraad de behoefte om in een openbare lagere school te voorzien.

De persoonlijke inbreng van een aantal betrokkenen is groot geweest. Zowel Hartogs, Van den Bosch, Heimans en Weyer hebben hun stempel op de ontwikkelingen gedrukt. Vooral Hartogs heeft met groot enthousiasme initiatieven ontplooid, die niet alleen voor de ENKA, maar ook voor de culturele en sociale ontwikkeling van Ede van groot belang zijn geweest.

In het gemeentebestuur was burgemeester Creutz de stimulerende factor voor de komst van de ENKA naar Ede. Hij zorgde, net als zijn voorganger Op ten Noort bij de komst van het garnizoen, dat het verzet in de gemeenteraad tegen, in dit geval de komst van de fabriek, opgeheven werd. Uit de raadsverslagen blijkt huivering voor het onbekende en een ambivalente houding van de raadsleden ten opzichte van grootschalige industrie. Creutz bemiddelde meerdere malen bij conflicten tussen de gemeenteraad en de kunstzijdefabriek. Meer dan eens wist de ENKA-directie de raad in een positie te manoeuvreren waardoor de besluitvorming ten faveure van de ENKA uitviel. Het gemeentebestuur was niet opgewassen tegen de professionele aanpak van de ENKA-directie. Voortdurend kwam de raad voor onaangename verrassingen te staan: "*Het is alles 'Vooruit' 'Vooruit' 'Vooruit' wat de klok slaat*" zoals een wanhopig raadslid riep tijdens een raadsvergadering. Vooral de financiële tekorten van 'Vooruit' en de stank die de fabriek verspreidde leidden tot heftige

debatten. Tot aan 1931, toen een financiële regeling werd getroffen voor de tekortening 'Vooruit' als een molensteen om de nek van de gemeenteraad. Hoewel de fabriek als grootste werkgever flinke economische voordelen bracht, werden vooral klachten over de stank en de tekorten in de raadsvergaderingen breed uitgemeten.

Protesten in de gemeenteraad tegen de zondagsarbeid als gevolg van de volcontinuïdendiensten bij de ENKA hadden geen resultaat omdat de nationale arbeidswetgeving dit toegestaan had. Uit deze botsing van belangen van de industrie en de leefgewoonten van de Edese bevolking kwam de industrie opnieuw als winnaar tevoorschijn. De houding van SDAP raadslid De Klein in deze kwestie is zacht gezegd vreemd. In het debat over de zondagsarbeid wees hij op de verstoring van een rustige kerkgang door arbeiders op weg naar de fabriek. In de jaren dertig botste hetzelfde raadslid met de loco-burgemeester over diens weigering om een vergunning te verlenen voor een sportdag op zondag.

De angst voor de negatieve gevolgen van de moderniteit zien we terug in het gemeentelijke initiatief om boven op de landelijke filmkeuringscommissie nog een gemeentelijke variant in te stellen. Dit uit bezorgdheid over het zedelijke peil van de films die in de 'Reehorst' werden vertoond. Pogingen om tot een zondagssluiting voor openbare gelegenheden te komen werden echter met een kleine meerderheid verworpen.

Opvallend is dat de komst van de ENKA en de sport en spelbeoefening op zondag, niet geleid hebben tot genotuleerde gesprekken binnen de kerkenraad van de Hervormde Kerk. Wellicht was men in deze kring van mening dat leden van de kerk zich niet zouden inlaten met de zondige kanten van de Edese samenleving.

Ede anno 2007

De kunstzijdefabriek is in 2003 gesloten. In de ontwikkelingsplannen voor het gebied ten zuidoosten van het spoor Utrecht-Arnhem is besloten om in elk geval het oude carré te behouden en op te nemen in de plannen voor een nieuwe woonwijk op het voormalige ENKA-terrein.

De woningbouwvereniging 'Vooruit' werd in 1983 opgeheven. In de jaren negentig van de twintigste eeuw kreeg het eerste complex van het tuindorp de status van monument. Hierna werd dit deel van voormalig 'Vooruit' gerestaureerd en herbouwd in de stijl van Eschauzier en Van der Burgh. Deze woningen zijn momenteel zo gewild dat, op het moment dat er een woning vrijkomt, zich meer dan 200 gegadigden aanmelden. Na de sloop van het tweede complex, waarbij de openbare

school werd gespaard, werd op de vrijgekomen bouwgrond een nieuwe woonwijk gebouwd in de bouwstijl van de jaren dertig. Het deel van het tuindorp dat in 1922 door de gemeenteraad werd verguisd is nu een aanwinst voor Ede-Zuid. Zelfs de televisie maakte na de renovatie een reportage van het gerenoveerde complex.

De 'Reehorst' is na een ingrijpende verbouwing een schouwburg annex congrescentrum met landelijke bekendheid. De belangstelling voor de Edesche Schoolvereniging is groot, vandaar dat er al jaren een wachtlijst is voor nieuwe leerlingen. Tot ongenoegen van de Edese bevolking werden het zwembad en de woningen langs de Dr. Hartogsweg, gesloopt. Op dit moment is er op deze locatie een tijdelijk noodparkeerterrein ingericht.

Uit dit onderzoek blijkt dat de basis voor Ede-Stad, zoals Ede officieel sinds 1989 wordt genoemd, tussen 1919 en 1939 mede werd gelegd door de ENKA en de bewoners van Ede-Zuid. De komst van de ENKA is een belangrijke stimulans geweest voor de groei van Ede op weg naar de 100.000 grens die de gemeente in 1997 vol trots bereikte.

SAMENVATTING

Aan het begin van de twintigste eeuw werd de traditionele plattelandssamenleving van Ede, verstoord. Allereerst door de komst van het garnizoen, maar vooral door de vestiging van de ENKA kunstzijdefabriek. In het dorp met 7595 inwoners waar de zondagsrust nog streng werd gehandhaafd, deed de fabrieksarbeider zijn intrede.

Hoewel met de komst van het garnizoen de werkgelegenheid in het dorp was verbeterd, waren de vooruitzichten niet rooskleurig. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog heerste er een sombere stemming als gevolg van structurele werkloosheid en woningnood.

In dezelfde periode was in Arnhem onder leiding van Dr. J.C. Hartogs de Nederlandse Kunstzijdefabriek opgericht. De ontwikkeling van kunstzijde was in de negentiende eeuw in een stroomversnelling geraakt. Wetenschappers zagen in korte tijd kans om op een kunstmatige manier uit cellulose een draad te maken die geschikt bleek voor de textielindustrie. Door de uitvinding van een 'nat spinproces, werd het mogelijk om van goedkope viscose een draad te spinnen die de vergelijking met echte zijde met glans kon doorstaan.

Hartogs had in korte tijd met tomeloze inzet en hard werken in Arnhem een kunstzijdefabriek gevestigd. De ENKA, zoals de fabriek werd genoemd, was in 1919 al zo succesvol dat uitbreiding van de productie noodzakelijk was. Na onderzoek van een aantal alternatieven viel de keus op Ede als vestigingsplaats voor een nieuwe fabriek. (Achteraf valt te bezien of dit een gelukkige keuze was.) In de eerste plaats kon men niet beschikken over voldoende arbeidskrachten uit de directe omgeving en bovendien was de afvoer van het vervuilde water niet goed geregeld).

Op het moment dat directeur Hartogs van de ENKA aan burgemeester Creutz van Ede voorstelde om de nieuwe fabriek in Ede te vestigen, leek het of zorgen over werkgelegenheid in de gemeente tot het verleden zouden gaan behoren. Door Hartogs werden meer dan 2000 arbeidsplaatsen en extra belastinginkomsten in het vooruitzicht gesteld. Een voorwaarde voor de komst van de fabriek was de medewerking van de gemeente bij de bouw van 300 arbeiderswoningen. Hoewel de vestiging van de fabriek door de burgemeester en Hartogs deels buiten de raad om was voorbereid, zorgde het voorstel voor de bouw van de arbeiderswoningen voor de nodige discussie in de gemeenteraad. Nadat de raad uiteindelijk haar fiat aan de bouw van de arbeiderswoningen had gegeven, kon de bouw van een kunstzijdefabriek in Ede beginnen.

Op 34,57 hectare heide, die Hartogs in augustus 1919 kocht, bouwde de genieofficier en architect Jhr. J.W. v.d. Bosch een groot fabriekscomplex met een moderne uitstraling en een efficiënte indeling.

Op 1 januari 1922 werd in Ede gestart met de kunstzijdeproductie en in 1924 bleek het al nodig om de capaciteit van de fabriek uit te breiden. In de periode 1926-1927 werd een groot aantal gebouwen aan het fabriekscomplex toegevoegd.

Voor de kunstzijdeproductie in Nederland koos Hartogs het viscoseprocédé. Bij de start van de productie stuitte hij op veel kinderziekten die hij na korte tijd de baas werd. In Ede waren in de eerste jaren, ondanks het feit dat in de fabriek met de modernste machines werd gewerkt, nog honderden vrouwelijke werknemers nodig om het productieproces in goede banen te leiden.

Midden jaren twintig daalden de prijzen van kunstzijde. Hartogs onderkende het probleem en onder zijn leiding werd een maatschappij opgericht die in een aantal Europese landen en in de Verenigde Staten belangen verwierf in kunstzijdefabrieken. Als gevolg van de economische crisis fuseerde de ENKA in 1929 met de Vereinigte Glanzstoff Fabriken in Duitsland en werd omgedoopt tot AKU (Algemene Kunstzijde Unie). Hartogs kon niet verkroppen dat hij de verantwoordelijkheid moest delen. In de oude situatie was iedereen en alles aan hem ondergeschikt, de ENKA was zijn ENKA. In 1930 legde hij zijn functie neer, twee jaar later overleed hij tijdens een dienstreis, hij was slechts 52 jaar oud.

Hoewel de vraag naar kunstzijde bleef stijgen, daalden eind jaren twintig de prijzen van de kunstzijde tot onder de kostprijs. Rationalisatie van het productieproces was noodzakelijk en begin jaren dertig lukte het technici om het spoelenproces te verbeteren. Nu waren er geen extra handelingen meer nodig om het garen in kleine strengen te behandelen. Door deze uitvinding werden vooral vrouwelijke werknemers ontslagen. De personeelsbezetting liep in de jaren van de economische crisis terug van 5200 werknemers in 1928 tot 1400 werknemers in 1939. Dat niet alle instanties blij waren met de komst van de ENKA blijkt uit de processen die met wisselend succes tegen de fabriek werden gevoerd.

In de gemeenteraad was geen sprake meer van euforie. Vooral de financiële situatie van het tuindorp 'Vooruit' zorgde van tijd tot tijd voor heftige discussies. Eén dag na de toestemming voor de bouw van de arbeiderswoningen, was de woningbouwvereniging 'Vooruit' opgericht. De ENKA zorgde voor het stichtingskapitaal en wilde een deel van de exploitatiekosten voor haar rekening

nemen. Al in 1922 werden in de gemeenteraad vragen gesteld over het eigenmachtige optreden van 'Vooruit'. Zondagsarbeid door invoering van de volcontinuïdient en de tekorten van de woningbouwvereniging waren de raadsleden eveneens een doorn in het oog. In 1932 kwamen de gemeente en de AKU een financiële regeling overeen en waren deze problemen van de baan.

Een bijna onoplosbaar probleem was de stank van het spoelwater en van de afvoergassen van de fabriek. Ondanks pogingen van de ENKA/AKU om een oplossing voor deze problemen te vinden, bleef stankoverlast een terugkerende bron van klachten.

Voor de nieuwe fabriek waren veel arbeidskrachten nodig. In eerste instantie probeerde de ENKA werknemers uit de directe omgeving te rekruteren. Al snel werd duidelijk dat er onvoldoende arbeidskrachten in de directe omgeving beschikbaar waren en ging men over tot het rekruteren van werknemers uit het hele land. Sollicitanten werden vooral gescreend om te zorgen dat er fatsoenlijke mensen naar Ede kwamen. Op alle mogelijke manieren probeerde de ENKA arbeidsters te bewegen in Ede te komen werken. Er werden pogingen gedaan om gezinnen met veel dochters naar Ede te halen en de ENKA richtte zelfs een internaat in. Uiteindelijk werden vrouwelijke werknemers met bussen en treinen uit de verre omtrek aangevoerd.

Voor de mannelijke werknemers werd in de directe omgeving van de fabriek huisvesting gerealiseerd. Vaklieden en productiearbeiders kregen een huis in het tuindorp 'Vooruit' aangeboden. Voor het middenkader en het hogere personeel kocht de ENKA woningen in de omgeving van de fabriek.

Met de komst van werknemers uit alle delen van Nederland kreeg Ede inwoners met een, voor de dorpsbewoners, 'vreemde' levensovertuiging. Dit leidde tot een wantrouwende houding naar de nieuwkomers, vooral naar de bewoners van Ede-Zuid. De ENKA zorgde ervoor dat mensen die niet aan de 'ENKA-normen' voldeden, geen woning kregen toegewezen. Door disciplineren van de bewoners van 'Vooruit' probeerde de ENKA het ontwikkelingspeil van de populatie van het tuindorp te verbeteren.

In de jaren twintig werden op initiatief van Dr. Hartogs ENKA-verenigingen opgericht. Hiervoor werden het verenigingsgebouw de 'Reehorst' en de buitenaccommodatie die rond het gebouw lag, door de ENKA aan de verenigingen ter beschikking gesteld. In de 'Reehorst' werden ook film- en toneelvoorstellingen

gegeven. Toen eind jaren twintig bleek dat de 'Reehorst' niet meer aan de eisen voldeed, nam Hartogs het initiatief voor de bouw van een nieuwe moderne schouwburg annex bioscoop. Omdat er, als gevolg van de economische crisis en de rationalisatie van het productieproces, minder activiteiten door en voor het AKU personeel werden gehouden, werd de 'Reehorst' ook opengesteld voor clubs en verenigingen van buiten de fabriek.

In de nieuwe 'Reehorst' werden ook op zondag filmvoorstellingen gegeven. Voor de serie abonnementsvoorstellingen was de belangstelling groot. Bekende acteurs en toneelgezelschappen traden op in de 'Reehorst'.

Niet alleen voor de werknemers van de ENKA/AKU, maar ook voor de inwoners van Ede was de fabriek bereid in voorkomende gevallen een handje te helpen. Ede bezat tot het eind van de jaren twintig geen zwembad. Herhaalde pogingen van progressieve raadsleden om aan de gemeenteraad toestemming voor de bouw van een zwembad te ontlokken, waren op een mislukking uitgelopen. Eerst in 1930 lukte het om een voorstel tot steun voor de inrichting van een zwembad door de raad te loodsen. Om te voorkomen dat het exploitatietekort te groot werd, had een oprichtingscomité de AKU bereid gevonden voor een zacht prijsje grond af te staan. Bovendien zou de kunstzijdefabriek het zwembad van warm water voorzien. In korte tijd werd een zwembad gebouwd dat aan alle eisen van de Nederlandsche Zwembond voldeed.

In de jaren twintig waren er talrijke ENKA-verenigingen actief. In de jaren dertig werd een groot deel van deze verenigingen opgeheven. Als gevolg van de ontslaggolf die de AKU werknemers trof en de voorwaarde dat alleen werknemers van de AKU lid van een vereniging mochten worden, werd het ledenaantal van de clubs zo klein dat een onwerkbaar situatie ontstond.

Om een einde te maken aan de vernielingen van leegstaande woningen werd voor de kinderen uit het tuindorp 'Vooruit' in 1927 met medewerking van de ENKA een speeltuinvereniging opgericht. Na schooltijd konden de kinderen uit het tuindorp zich vermaken in de speeltuin waar verschillende activiteiten werden aangeboden.

Dat de ENKA/AKU de onderwijsinstellingen in Ede een warm hart toedroeg blijkt uit de medewerking die zij verleende aan diverse Edese scholen. Al in 1922 bood de ENKA tijdelijk onderdak aan de School met den Bijbel in het 'Parkhotel'. Toen bleek dat de bestaande onderwijsinstellingen onvoldoende aansluiting boden op het middelbaar onderwijs verschafte de ENKA de nodige middelen voor de stichting van

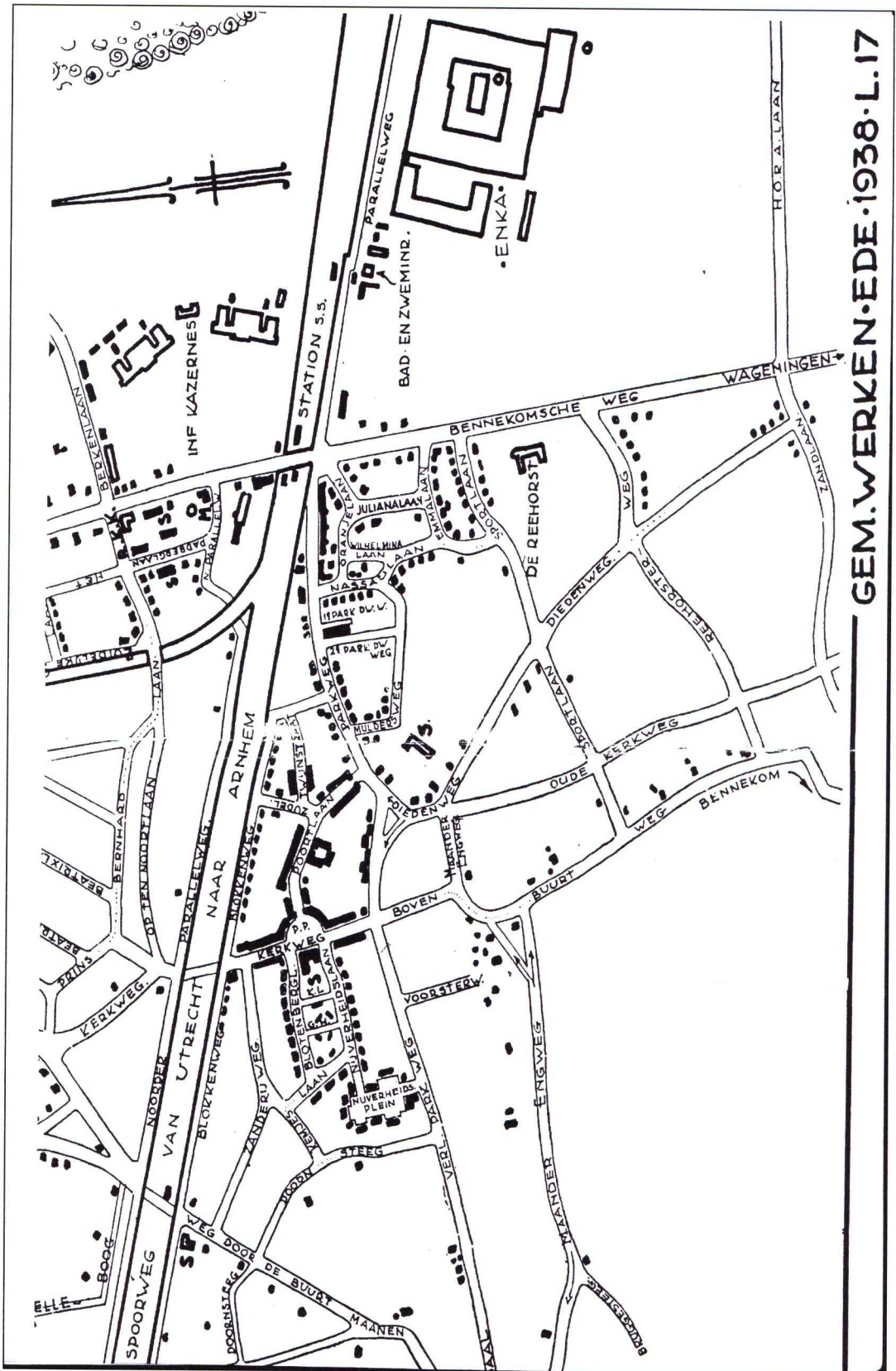
een nieuwe neutrale lagere school. Voorwaarde voor de schenking was dat ENKA het recht kreeg om de voorzitter van het schoolbestuur te benoemen. Een particuliere instelling voor voortgezet onderwijs, die onmiskenbaar banden had met directeur Hartogs, werd in 1937 betrokken bij de oprichting van de HBS annex gymnasium in Ede. Voor deze nieuwe school stelde de AKU enkele bovenetages van woningen aan de Parallelweg ter beschikking.

De zusters van het meisjesinternaat, dat in 1932 werd opgeheven, werden door parochiebestuur benoemd tot grondlegsters van de RK bewaarschool. Zij kregen onderdak in de villa 'Overveen' die eigendom was van de AKU.

Hoewel burgemeester Creutz van tijd tot tijd zijn enthousiasme over de kunstzijdefabriek niet onder stoelen of banken stak, waren er in de gemeenteraad vaak flinke discussies over de nieuwe wind die in het dorp waaide.

Zo werd aan de hand van een nieuwe bioscoopwet in 1928 door de gemeenteraad een voorstel aangenomen om in Ede een aparte commissie in het leven te roepen die alle films aan een nakeuring moest onderwerpen.

Ook sport en evenementen op zondag waren de meeste raadsleden een doorn in het oog. Toch bleek dat de raad in meerderheid van mening was dat zondagsheiliging nooit mocht worden afgedwongen door de overheid. Volgens de burgemeester moest de overheid er wel voor zorgen dat rumoer in de nabijheid van kerken werd voorkomen. Vanuit dit standpunt bezien is het niet vreemd dat tal van activiteiten op zondag in Ede-Zuid plaatsvonden, immers hier was tot begin jaren zestig geen kerk in de directe omgeving voorhanden.

GEM. WERKEN · EDE · 1938 · L.17

GAE. Een plattegrond van Ede-Zuid uit 1938

Literatuurlijst:

- Busser, A.A. en Cloo, A., *Ede verleden en heden* (Ede 1971)
- Dendermonde, M., *Nieuwe tijden nieuwe schakels, de eerste vijftig jaren van de A.K.U* (Arnhem 1961)
- Geschiedenis van Ede deel III*, (Wageningen 1948)
- Geschiedenis van een rijtje officierswoningen, 1906-2006*, (Ede, 2006)
- Huiskes, G., *Een Veluws dorp met stadse fratsen* (Ede 2000)
- Klaverstijn, B., *Samentwijnen, via fusie naar integratie* (Arnhem 1986)
- Knuttel, G. *Bouwkunst* (Amsterdam 1955)
- Kooiman, M., *Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid*
- Nijenhuis, H.J., *Oud Ede, Vertellingen uit ons dorp* (Zaltbommel 1979)
- Oranje Nassau, 75 jaar school met vlag en wimpel*, (Ede 1997)
- Schönfield, M., *Veldnamen in Nederland*, (Arnhem 1980)
- Sleebe, V. *Een stapje vooruit? Sociale woningbouw door de ENKA in Ede in de jaren twintig en dertig*, (Nijmegen, 1983)
- Sluiterman, K., *Gedeelde zorg, Maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in historisch perspectief*, (Utrecht 2004)
- Schweitzer, R., *75 jaren Viscose textielgaren uit Ede* (Ede 1997)
- Tafari, Manfredo *Ontwerp en utopie* (Nijmegen 1978)
- Van de Bank, J.H., *Kudde in veelvoud: kleine kerkgeschiedenis van Ede* (Ede 1986)
- Van Eck, H. J., *Boeren en fabrieksarbeiders, een sociografie van de gemeente Ede* (Amsterdam 1938)
- Van Lohuizen, K., *Afvalwater, riolering, zuivering en afwatering in het dorp Ede in de 20^e eeuw* (Ede 2002)
- Van Marken, J.C. , *Het Agnetapark*, (Delft, 1884)
- Van de Weerd, E., Crebolder, G., *Ede in wapenrok* (Ede 2005)
- 25 jaar zijde, 10 juni 1913 – 10 juni 1938*, (Arnhem/Ede 1938)
- Versteeg, F.A. , *De kunstzijde industrie te Arnhem en Ede, 1911-1955* (Scriptie, Rijksuniversiteit Leiden (Leiden 1958)
- Vijf en twintig jaar Marnix College in Ede*, (Ede, 1962)

Tijdschriften

- Tijdschrift van de Historische Vereniging *Prodesse Conamur, Arnhem de Genoeglijkste* (4/6/1986) Mayer-Hirsch, J.C. Hartogs
- Personeelsblad AKU 'De Spindop'

Lijst van archivalia:

Gemeentearchief Ede (GAE) Archief Gemeentebestuur, inventarisnummers: 114, 488 t/m 493, 496, 497, 500 t/m 503, 565, 825, 826, 839, 848, 858, 860, 865, 911, 1112, 1229, 1230, 1235, 1269 t/m 1273, 1312, 1381 t/m 1383, 1424, 1476, 2195, 2630.

Gemeentearchief Ede, ENKA-Archief inventarisnummers: 3, 5 t/m 7, 9, 10, 12, 14, 16 t/m 24, 26, 27, 58.

Gemeentearchief Ede: Archief Buurt Maanen, inventarisnummer: 94

Gemeentearchief Ede: Archief 'Vooruit', inventarisnummer: 23

Gemeentearchief Ede: Archief 'Reehorst', inventarisnummer: 2

Gemeentearchief Ede: Archief R.K. Parochie Heilige Antonius van Padua

Illustratieverantwoording

Omslagfoto: Een foto van de ENKA fabriek uit 1928 (GAE)

- Pagina 19 Luchtfoto van de fabriek uit 1923. ENKA-reunievereniging
Pagina 21 Luchtfoto van de fabriek uit 1930. ENKA-reunievereniging
Pagina 23 Tekening spinbad
Pagina 24 Foto's van meisjes in de hapelkamer ENKA-reunievereniging
Pagina 48 Een foto van Het Hofje eerste complex 2007
Pagina 54 Een foto van het Jachthuis 'Reehorst' (GAE)
Pagina 56 Een foto van de nieuwe 'Reehorst' (GAE)
Pagina 62 Een foto van een deel van het zwembad (GAE)
Pagina 76 Een foto van de openbare basisschool aan de Kerkweg 2007

Grafieken

- Pagina 42/43 Herkomst van de bewoners van 'Vooruit'
Pagina 43/44 Levensovertuiging van de bewoners van de gemeente Ede
Pagina 44/45 Levensovertuiging van de bewoners van 'Vooruit'
Pagina 46 Verhuizingen van de bewoners van 'Vooruit'

Tabellen

- Pagina 7/8 Werkgelegenheid in Ede
Pagina 25 Werknemers ENKA/AKU 1923/1939
Pagina 38 Woningvoorraad Ede.
Pagina 58 Prijslijst de 'Reehorst'